

DRAGUTIN GRGUREVIĆ

U ZLOPOLJU

ZAPISI O RATNIM BRIGADAMA

26

Odgovorni urednik

potpukovnik
MENSUR SEFEROVIĆ

DRAGUTIN GRIGUREVIC

U ZLOPOLJU

TRECA DALMATINSKA
NARODNOOSLOBODILAČKA UDARNA BRIGADA

»NARODNA ARMIJA«
Beograd, 1971.

Brigada je odlikovana:

Ordenom narodnog heroja

Ordenom zasluga za narod sa zlatnom zvijezdom

Ordenom bratstva i jedinstva sa zlatnim vijencem

BRIGADA — NARODNI HEROJ

Dolazak Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske s proleterskim brigadama na granicu Dalmacije u ljeto 1942., zatim oslobođenje Livna, livanjskog područja i stvaranje slobodne teritorije u zapadnoj Bosni imali su velik utjecaj na dalji razvoj oružanog ustanka u tom kraju naše zemlje. U to vrijeme su u Dalmaciji dejstvovali mnogi partizanski odredi. Oni su, pored napada na neprijateljeve saobraćajnice i manje garnizone, imali zadatku da prihvacaјu nove borce i osiguravaju njihovo prebacivanje na oslobođeni teritorij, u veća i manja partizanska logorišta ili punktove.

I pored terora talijanskog okupatora i angažiranja četnika i ustaša u njegovu službu radi borbe protiv NOP-a i njegove partizanske vojske, širenje općenarodnog ustanka nije se moglo zaustaviti, a još manje se mogao pokolebiti narod, naročito njegova revolucionarna i slobodoljubiva omladina.

Usprkos svim teškoćama oslobođilačka borba se razvijala u primorskom pojusu i na otocima, u hrvatskim i srpskim selima Dalmatinske zagore, Ravnih kotara i Bukovice.

FORMIRANJE BRIGADE U SELU ZLOPOLJU

Iznad malog dalmatinskog sela Vrbe kod Muća razbacano je nekoliko kuća sa bijelim kamenim krovovima. Nekoliko izdvajenih kućeraka čine zaselak

Braćeviće, a druga grupa kamenih kuća sa crkvicom i gostonicom — selo Zropolje.

Između te dve grupe kućica je veća omeđena livada. Na toj livadi, s koje puca pogled na selo Vrbu, na kraju druge ustaničke godine je formirana Treća dalmatinska NOU brigada, dvanaesta po redu partizanska brigada u Hrvatskoj, a dvadeset osma po redu formiranja u Jugoslaviji.

Ta tri mala dalmatinska sela — Vrba, Braćevići i Zropolje usaćena su u grube kamenite visoravni u Dalmatinskoj zagori, na jugozapadnim padinama planine Svila je. Muć je mjestošće do kojega iz Splita ima pola sata vožnje automobilom. S obzirom na to da je formiranje Treće brigade usko vezano za ta tri sela, Muć s okolicom je kao mjesto u Dalmatinskoj zagori i te kako dobro poznato iz narodnooslobodilačkog rata, tim prije što je gotovo od prvog dana ustanka to bila slobodna teritorija partizana. To je bilo jezgro oko kojega je 1942. stvaran još širi slobodan partizanski teritorij na kojem su se okupljale partizanske i narodnooslobodilačke snage i učvršćivale organizacije (Komunistička partija, AFŽ, Skoj), organi vlasti, komande partizanskih teritorijalnih jedinica, i na kojem su formirane manje i veće borbene, najčešće »leteće« grupe. U toj, kako ju je narod prozvao »Mučkoj republici« stvarani su planovi za obimne oružane i političke akcije na terenu, vršila se mobilizacija i rješavana su pitanja od interesa za narod i njegovu vlast. Mnoge akcije na okupatorove garnizone i uporišta bile su organizirane na tom slobodnom teritoriju, naročito partizanske akcije koje su bile usmjerene prema Splitu, Kaštelima, Trogiru ...

Na tom slobodnom teritoriju formirana je Treća dalmatinska NOU brigada 12. novembra 1942. prije podne. Jezgro njenih bataljona i četa činili su, kao i u Prvoj i Drugoj dalmatinskoj, partizani iz manjih

jedinica, bataljona i odreda, kao, na primjer, iz Mosećkog i Mosorskog bataljona.

Mosećki, odnosno Svilajsko-mosećki bataljon, bio je najveći. Imao je oko 400 boraca. To je omogućilo da se od njega odmah formiraju dva bataljona za brigadu. Mosorski bataljon je došao na zborište sa 150, a Rogoznička četa sa oko 120 boraca. Rogoznička četa je dobila ime po tome što je u njoj bilo najviše boraca iz primorskog mjesta Rogoznice. Tu su četu nazivali i Primorskom. Krajem 1942. Trećoj brigadi je prišao i Primorski (Šibenski) bataljon. Tako je do kraja 1942. godine brigada bila u punom formacijskom sastavu — imala je tri bataljona sa ukupno 560 boraca. Kasnije se brigadi priključio Kninski partizanski bataljon, kao četvrti.

Borački sastav Treće brigade pretežno su činili radnici iz dalmatinskih industrijskih rajona i tvornica solinskog industrijskog bazena, splitskog brodogradilišta, industrije aluminija i tvornice ferolegura u Šibeniku, malih tvornica za preradu ribe, likera i sličnih. Osim toga, u bataljonima i četama je bilo mnogo obalskih i sezonskih radnika, siromašnih ribara, mornara, željezničara, zemljoradnika, daka, studenata i činovnika, naročito iz Šibenika i Splita.

U dane formiranja brigade u »Mučkoj republici« je vrvjelo kao u košnici. Odbornici i predstavnici Komunističke partije, Skoja i organizacija žena imali su pune ruke posla. Svi su oni, uz organe Komande splitskog vojnog područja, bili danonoćno zauzeti oko prihvata boraca gotovo iz svih krajeva Dalmacije i s tromede Like, Bosne i Dalmacije. Po seoskim kućama i zaseocima glasno se govorilo kako dolaze mnogi partizanski bataljoni i odredi jer »predstoji formiranje krupnih jedinica, brigada.« Partizanske grupe, odredi i bataljoni stizali su jedan za drugim. Pjevalo se, veselilo. U općoj graji miješala su se narječja: otočani su naglašavali svoju čakavštinu, a pri-

morci opet svoju. Kninski partizani lako su se poznavali po svom čistom izgovoru. S obzirom na to da u Dalmaciji živi i srpski živalj, naročito u Kninskoj krajini i dijelu sjeverne Dalmacije, bilo je dirljivo pogledati kako se bratime srpski i hrvatski partizani. I Treća dalmatinska brigada je, s obzirom na nacionalni sastav svojih boraca, isto kao i Prva i Druga dalmatinska, bila u pravom smislu riječi brigada bratstva i jedinstva.

KOMANDANTI I KOMESARI — PREKALJENI BORCI

Komandni sastav brigade je na dan njenog formiranja bio pomalo neobičan. Bili su to mahom radnici koji su u ratu i revoluciji stekli dosta iskustva u rukovodjenju manjim jedinicama i koji su ispoljili visoku patriotsku i borbenu svijest. Oni su bili, kako se to obično kaže, prekaljeni borci. Više preživjelih i pогinulih rukovodilaca brigade nose odličja narodnog heroja Jugoslavije.

Komandant brigade Branko Dude, narodni heroj, koji je inače bio tvornički radnik, poslije kapitulacije bivše jugoslavenske vojske i ulaska Nijemaca u Beograd vratio se u svoj rodni Solin s namjerom da se pridruži ustanicima — radnicima cementne industrije solinskog industrijskog bazena.

Od juna 1941. pod rukovodstvom splitske partijske organizacije, kojoj je na čelu bio brodogradilišni radnik Vicko Krstulović, Dude radi, sa ostalim drugovima, na pripremanju oružanog ustanka protiv okupatora i učestvuje u prvim diverzantskim akcijama. Kada je bila formirana prva partizanska četa u Solinu, 11. augusta 1941, Branko Dude je bio jedan od prvih njenih boraca.

Tri mjeseca kasnije, kada su talijanski karabijeri izvodili jednu obimom veću raciju, okupatorske

vlasti su uspjele da uhvate Dudu. Međutim, zbog nedostatka dokaza, karabinjeri su bili prisiljeni da ga puste iz zatvora. Čim se dokopao slobode, Dude je pobjegao u partizane — u Solinsku partizansku četu. U njoj je odmah, na prvom partijskom sastanku, primljen u Komunističku partiju. Njegovo dobro držanje pred karabinjerima, neustrašivost i vještina u izvođenju diverzantskih akcija odlučili su o njegovom prijemu u KPJ.

Aprila 1942. Branko Dude je postao vodnik, a nekoliko mjeseci kasnije, u julu, imenovan je za komandanta Prvog dalmatinskog udarnog bataljona. Nakon toga postaje komandant bataljona u Prvoj dalmatinskoj NOU brigadi. S tog položaja je došao za komandanta Treće brigade.

Politički komesar brigade je bio Mate Ujević, također narodni heroj Jugoslavije, mehaničar, rođen 1920. godine u Krivodolu kod Imotskog, člana KPJ od 1940. godine.

Matu Ujevića je na mjestu političkog komesara brigade ubrzo zamijenio student filozofije iz Šibenika Miro Višić, sin radnika pekara, neustrašivi borac, koji je nekoliko mjeseci kasnije junački poginuo u borbi s Nijemcima na planini Ozrenu. Proglašen je narodnim herojem Jugoslavije.

Zamjenik komandanta brigade Stanko Parmać, učitelj, rođen 1913. u Opuzenu, narodni heroj, jedan je od onih prvoboraca koji su u ustanku 1941. pohrli iz Dalmacije u Liku da bi pomogli srpskoj braći u borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika ustaša i četnika. Vatreno krštenje doživio je u ličkom ustaškom bataljonu »Marko Orešković Krntija«.

Za ratničku biografiju Stanka Parmaća vezano je više dramatičnih događaja, od kojih je jedan posebno značajan, a zbio se u Lici prve ustaničke godine, u vrijeme kada je Stanko sa grupom od trideset i tri partizana Dalmatinca krenuo u pomoć ličkim i srpskim partizanima.

— Kada smo stigli negdje na granicu između Dalmacije i Like — priča danas Stanko Parmać — kod sela Dubokog Dola prihvatali su nas neki seljaci. Maršujući odatle na sjever, u dubini Like, zapazili smo da nam neki seljaci iz pratrne uporno predlažu da se negdje odmorimo, da se »rasteretimo oružja«, a oni će za to vrijeme o svemu povesti računa i voditi naročito brigu o tome da se odmorimo i da nam sačuvaju ratnu spremu i oružje. Nama je to bilo malo sumnjivo. Najprije malo, a kasnije sve više. Ja sam, kao komandir dalmatinske partizanske grupe, rekao tim ljudima da nam odmor sada nije potreban i da se mi kao ratnici ne želimo odvojiti od oružja. Uzgred rečeno, ti sumnjivi seljaci su bili kobljivi, a neki su u to vrijeme počeli šurovati s okupatorom, s Talijanima.

Kada smo došli do nekog sela nedaleko od Srba naši »dobronamjerni« pratioci nam opet predložiše, između ostalog, da nam pomognu u nošenju pušaka i municije. Uz to, imali su smjelosti da nam sasvim otvoreno predlože da se »odmorimo«, i to tako da se pojedinačno razmjestimo po kućama, kako bi nam »bilo što udobnije«, jer su oni dobri »domaćini«. Tada mi je sve bilo potpuno jasno. Prijedlog smo odlučno odbili. Rekli smo našim pratiocima i onima koji su nas »dočekali« da se vojnici nikada ne razdvajaju od oružja, zahvalili se našim »domaćinima« na »ljubaznosti« i krenuli prema prvom partizanskom prihvatalištu.

Nesto kasnije u komandi Ličkog partizanskog područja rekoše nam da smo dobro postupili jer su naši »vjerni pratioci« imali podmukao plan, tj. željeli su da nas razdvoje i likvidiraju, a možda i za robe i predadu okupatorskoj komandi.

Zamjenik političkog komesara bio je Ante Roje, brodogradilišni radnik, električar, Spličanin, rođen 1914. Roje je bio istaknut sindikalni radnik u Dal-

maciji. Jedno vrijeme je bio u zloglasnom zatvoru u Lepoglavi.

Komandanti i politički komesari bataljona također su bili gotovo istog socijalnog sastava kao i starješine u štabu brigade.

Prvim bataljonom je komandovao Duje Bašić. On je kao sedamnaestogodišnjak i, vjerovatno, najmladi jugoslavenski dobrovoljac, 1936. učestvovao u španskom gradanskom ratu. Bio je teško ranjen u borbama za odbranu Madrija. Po povratku u zemlju odmah je prišao narodnooslobodilačkom pokretu, partizanima. Naučio je ratovati u Spaniji, u redovima internacionalnih brigada. Na zborištu, prilikom formiranja Treće brigade, predvodio je Mosećki bataljon, koji je kasnije, popunivši se borcima iz nekih drugih jedinica, postao Prvi bataljon Treće brigade.

Duje Bašić je nešto više od mjesec dana bio komandant tog bataljona: od formiranja brigade do kraja 1942. godine. Nakon toga vratio se na teren Vrlike, u drugu jedinicu, a komandu nad njegovim bataljonom preuzeo je Stevo Opačić.

Politički komesar Prvog bataljona bio je Ante Bilobrk Žila. Žila se u jednoj neravnopravnoj borbi sam ubio da ne bi živ pao neprijatelju u ruke. Zbog izuzetne hrabrosti koju je ispoljavao u partizanskim jedinicama proglašen je narodnim herojem Jugoslavije. Jakov Čerina je bio zamjenik komandanta, a Ante Bezić zamjenik političkog komesara Prvog bataljona.

Drugi bataljon je predvodio Ante Milić Spanac. Politički komesar je bio Šime Ivas, jedan od organizatora partizanskih jedinica u sjevernoj Dalmaciji. Zamjenik komandanta je bio Josip Babin, a zamjenik komesara Božo Radmilović.

Trećim bataljonom su komandovali: Stevo Opačić Stevan, gimnazijalac, i Stevo Marković, cementaš, solinski radnik. Zamjenik komandanta bataljona je

bio Dušan Dumičić (poginuo prilikom iskušavanja partizanske bombe u radionici za proizvodnju oružja na planini Biokovu). Stevo Opačić je poginuo na Malić-planini u toku četvrte neprijateljske ofenzive, samo četiri mjeseca pošto je preuzeo dužnost komandanta.

Stevo Marković je bio neobično hrabar i vrlo popularan starješina. On je prilikom formiranja Treće brigade došao na zborište sa Solinskom četom, koju su mahom činili radnici cementasi iz Solina, Majdana i sela i radničkih naselja oko Splita.

Zamjenik političkog komesara je bio Zvonko Lelas. Slučaj je htio da i on pogine gotovo na istom mjestu gdje je poginuo i komandant Stevo Opačić. To je bilo 27. februara 1943. na Malić-planini.

Tako je već u prvim većim okršajima Treći bataljon brigade ostao bez svojih starješina. Od starješina je prve teške borbe preživio samo Stevo Marković.

Rukovodstvo Četvrtog bataljona »Kninskog«, popularno nazvanog »krvavi bataljon«, koji se brigadi naknadno pripojio, činili su: komandant — Jošo Durbaba, radnik nadničar iz Knina, narodni heroj Jugoslavije i politički komesar Tode Curuvija, dak omladinac.

JUNAŠTVO JOŠE DURBABE

Jošo Durbaba, komandant Kninskog, »krvavog« bataljona, nije dugo boravio u Trećoj brigadi. No, i ono kratko vrijeme bilo je dovoljno da se ispolji njegovo junaštvo.

Jošo je rođen u selu Kovačićima, nadomak Knina. Do okupacije zemlje živio je u Kninu kao nadničar. Već prvih dana ustanka o Jošinom junaštvu se počelo pričati po cijeloj Kninskoj krajini.

Jošo Durbaba je naročito mrzio izdajnike i prema njima je —a to su bili četnici i ustaše — ispoljavao poseban gnjev. Ljutio se na svakoga ko bi se ulagivao okupatorskim vlastima ili se pokoravao njihovoj volji. Zamjerao je siromašnima ljudima, a naročito seljacima koji su prišli četnicima govoreći da se kralj u odsudnom času pokazao kao kukavica i da mu to, kao i izdajničkoj vladи, nikada neće oprostiti.

Prilikom prvog napada na Livno Jošo je upao na četnički položaj i zarobio šesnaest izdajnika. Kad je pop Dujić, najprije »šef« kninskih četnika, a kasnije komandant četničke Dinarske divizije čuo za tu smjelu akciju »svoga zemljaka« Joše, strpao je u zatvor njegovu majku, već staru i onemoćalu baku i suprugu mu sa dvogodišnjim djetetom. Dujić je u isto vrijeme poslao poruku Joši s napomenom da će ukoliko Jošo ne pusti njegove zarobljene četnike pobiti taoce — članove njegove porodice. Jošo se nije dao zbuniti. Zadržao je četnike. Pop Dujić se bojao izvršiti prijetnju jer je dobro znao dokle sve može doseći ruka Joše Durbabe i njegovih partizana. Za njega je Jošo bio »đavok«. Ubrzo je Jošina obitelj puštena iz zatvora, da bi se nekoliko dana kasnije našla među partizanima.

Nakon formiranja Druge dalmatinske brigade u Uništima Jošo je postao komandir čete, a u oktobru 1942. komandant bataljona, onoga bataljona koji je krajem te godine pripao Trećoj brigadi.

Sedmog novembra, nekoliko dana prije formiranja Treće brigade, Jošin bataljon je jurišao na ustaše u malom utvrđenom mjestu Kijevu u vrličkom kraju. Tom prilikom Jošo je prvi put ranjen. No, iako nije bio potpuno zdrav, on ubrzo napušta bolnicu i vraća se u jedinicu.

U decembru 1942, kada je Druga proleterska divizija napala Livno i kada joj je sadještvovala Treća dalmatinska brigada, ustašama je pošlo za rukom da

opkole Jošu i njegovu jedinicu. Videći da je situacija veoma ozbiljna, Jošo dograbi puškomitraljez i s nekoliko odvažnih i dobro naoružanih boraca usprkos žestokoj neprijateljskoj vatri, probije obruč i napadne ustaše s leđa. Tim vještim manevrom on je spasao svoju jedinicu. Zahvaljujući njegovoj hrabrosti, jedinica je u toj akciji pretrpjela vrlo male, gotovo neznatne gubitke u ljudstvu i materijalu.

Krajem decembra druge ustaničke godine vrhovni komandant NOV i POJ Tito naredio je da se po svaku cijenu zauzme Livno. Izvedeno je nekoliko nezadrživih juriša i neprijatelj je bio sabijen u centar gradića. Kada je sutradan od Kupresa krenula ustaška »crna legija« u namjeri da pomogne ugroženom garnizonu u Livnu, u prvom redu Nijemcima, Jošo je sa svojim borcima užurbanim maršem krenuo u susret crnolegijašima, zaustavio ih na prilazu Livnu i nametnuo im borbu prsa u prsa. »Crna legija« je začas bila dovedena u situaciju da se mora povući, odnosno njeni pripadnici su morali pobjeći glavom bez obzira.

Poslije više sličnih uspjeha Jošo Durbaba je, po analogu štaba Četvrte operativne zone, bio upućen u Kninsku krajinu da тамо formira jedan partizanski bataljon. Zahvaljujući svom ugledu i junaštву, o kojem su Krajinom kružile legende, Jošo je za mjesec dana uspio da okupi toliko boraca, pretežno iz svoga kraja, da je mogao formirati bataljon od tri čete. Pošto se njegov bataljon već u prvim akcijama istakao junaštvom, Jošo mu je dao nadimak »krvavi«, ne zato što je on bio krvoločan ili slično već zato što je nizao pobedu za pobjedom i što su njegovi borci bili prodorni i efikasni. Taj bataljon je ubrzo postao strah i trepet za izdajnike i okupatore, Talijane.

Trinaestog aprila 1943. štab Jošine brigade je bio odlučio da se četnici napadnu i odbiju prema

Donjem Zijemlju u situaciji kada su ugrožavali Nevesinje, koje su partizani bili oslobođili.

Bilo je to u jeku četvrte neprijateljske ofenzive, kada je glavnina Vrhovnog štaba išla ka Neretvi u namjeri da se preko nje probije u Sandžak i Crnu Goru i da se spasu ranjenici.

Jošin bataljon je ovoga puta bio bez Joše. Istina, u to vrijeme je on bio zamjenik komandanta bataljona. Komandant je bio Mirko Sćepanović, a politički komesar Tode Ćuruvija. Jošo je bio u bolnici, gdje je ležao pošto je po drugi put ranjen. Kada je čuo da predstoji akcija tražio je da ga puste iz bolnice. Međutim, molba mu nije uslišena, jer je viši štab dobro znao šta bi za Jošu i njegovu jedinicu značilo ukoliko bi mu se zdravstveno stanje pogoršalo.

Bataljon je bez Joše krenuo na zadatak. Odmah u početku borbe sa četnicima pretrpio je izvjestan neuspjeh. Kada je Jošo za to saznao uznemirio se. A kada je čuo da je u akciji poginulo nekoliko boraca pobegao je iz bolnice.

Jošo je gorio od želje da kazni izdajnike i osveti pale drugove. On nije trpio poraze.

Ne zna se na koji je način pobegao iz bolnice. U bataljon je banuo iznenada i u pravi čas, upravo u trenutku kada su ranjenog komandanta Mirka prenosili u bolnicu. Jošo se uvjeroj da je dobro što se tu našao pa makar referent saniteta raspisao za njim potjernicu. Jošin utisak prilikom susreta sa bataljonom bio je vrlo težak i mučan, jer je, računajući i poginule i ranjene, bataljon bio gotovo desetkovani. Nedostajala je bezmalo trećina boraca.

Upoznavši se letimično sa situacijom, a inače pronicljiv i bistar, Jošo je izvrsno ocijenio situaciju i brzo donio odluku. Tačno je utvrdio gdje su »pobjednici«, izdajnici. Četnici su se bili ulogorili u selu Laktu, gdje su po pričanjima nekih, koja su doprla i do Joše, slavili pobjedu.

Jošo je pozvao komandire četa i sekretare partijskih čelija i saopćio im odluku:

— Napast čemo bandu sutra ujutro.

Borci su bili veoma zadovoljni što se Jošo vratio. U stvari, s njim se vratilo samopouzdanje, vratila se ona čudna, malo fanatična vjera u Jošinu moć. Nitko nije potcenjivao vrijednost komandanta Mirka, koji je tada ležao bolestan, ali je za borce Jošo Durbaba ipak bio nešto više.

Sutradan ujutru Jošin bataljon je postrojen na ovlaženoj ledini. Mada je bilo očevidno da je Jošo bolestan, on je ipak bio pun snage i vjere u ono što je zamislio. Obilazio je stroj provjeravajući naoružanje jedinice i gotovo svakog borca ponaosob.

Bataljon je krenuo na zadatak.

Komandiri nekih četa su se čudili kuda ih to vodi Jošo, jer su išli pravo na četnički logor, u selo Lakat. Put ih je vodio kroz šumu, te je bilo moguće neprimjetno prići neprijateljevim položajima.

Da je netko u toku marša bataljona upitao, na primjer, bolničarku Mariju Ivković, koja je u posljednjoj bici bataljona zahvaljujući svojoj prisebnosti izvukla s položaja mnoge ranjene borce, šta ona misli o pravcu kretanja jedinice, vjerovatno je da bi dobio ovakav odgovor: »To Jošo ovako da bi četnicima zašao za leđa i da bi ih iznenadio«.

Kada je prošao seoca Mučipolje i Budovaču, Jošin bataljon je izbio iz šume. Odmah su se ukazale kućice u Laktu. Negdje u sredini veće grupe kuća kuljao je sivobijeli dim i dizao se prema nebu.

— Stoj! — naredi Jošo.

— Ti, komandire, desno, ti, Mirko, sredinom, a ti, Jovo, lijevim krilom. Ja ću biti na čelu ...

Bataljon se razvio kao lepeza. Borci krenuše u trku da bi se za tili čas prestrojili za juriš.

— Juriiš! — povika Jošo iz svega glasa.

Kao osice borci uletješe u selo sa svih strana uz neprekidno uzvikivanje »uraaaa... « Ovdje-ondje

poneka grupa četnika je uspjela da pruži otpor, ali to je kratko vrijeme trajalo. Bradonje uhvati panika. Obezglavljeni i iznenadeni četnici dali su se u bijeg. Najveći broj od onih koji su bili oko vatre i bogate trpeze pao je u klopku i zarobljen. Selo Lakat je začas postalo partizansko logorište. I pečenje i zgotovljena jela bili su plijen partizana.

Još je naredio da se zarobljeni četnici vežu i sprovedu u stariju komandu. On je morao opet u bolnicu...

NA VRATIMA SPLITA 1942.

Odmah pošto je formirana Treća brigada je, po naređenju štaba Četvrte operativne zone, dobila operativno područje u četvorokutu Knin—Sinj—Šibenik—Split.

Prve akcije brigada je izvela upravo na području na kom su četnici htjeli da nametnu svoj utjecaj i strahovladu pod crnom zastavom sa mrtvačkom glavom i pozlaćenim natpisom: »Za kralja i otadžbinu«.

Pošto je brigada odlučno izvela akciju na selo Bisko 28. novembra 1942, dio nje je u naletu razbio četnike i protjerao ih iz sela Otišića, njihovog najjačeg uporišta do tada. U isto vrijeme su druge snage brigade očistile od izdajnika i okupatorovih slugu više sela u kninskom kraju, potisnuvši četnike u gradic Knin, pod skut talijanske komande.

Nakon tih akcija Prvi bataljon je likvidirao mnoga uporišta oko Drniša. Treći bataljon je zatvarao pravac Zelovo—Hrvaca i Zelovo—Sinj, a Drugi je na Mosoru organizirao napade na neprijateljeva uporišta i njegove motorizirane i pješačke kolone koje su se vrzmale u podnožju te planine s one strane što je do mora, odnosno na saobraćajnici Omiš—Split. To je bilo upozorenje i znak talijanskim crnokošulja-

šima da se manje i što opreznije kreću obalom Jadrana.

Nakon odlaska i Prve i Druge dalmatinske brigade u zapadnu Bosnu — u sastav proleterskih divizija — novembra 1942. su u srednjoj Dalmaciji ostale samo Treća dalmatinska brigada, Primorski, Dinarski i Biokovski bataljon »Vid Mihaljević«. Te snage nisu bile dovoljne za uspješnu borbu s talijanskim divizijom »Sasari« i mnogobrojnim domobranskim, četničkim i ustaškim snagama na toj teritoriji. Iz političko-operativnih razloga trebalo je na tromedi Like, Bosne i Dalmacije angažirati jače snage.

Okupator je neprestano pojačavao svoje divizije ljudstvom i tehnikom, naročito artiljerijom. Stoga je Vrhovni štab NOV i POJ, sredinom novembra u Dalmaciju uputio kao pojačanje Drugu proletersku diviziju i dao joj zadatak da zajedno s jedinicama Četvrte operativne zone potpuno oslobodi teritorij između Knina i Drniša, pa da nakon toga djejstvuje prema Imotskom, Kupresu i Duvnu.

Zbog pojačane aktivnosti Druge proleterske divizije i dalmatinskih jedinica Talijani su u novembru i početkom decembra 1942. godine ustupili Livno i Imotski ustašama i domobranima, a Bosansko Građovo četnicima. Poslije toga povukli su se k obali da ne bi — kako su i sami više puta isticali — pretrpjeli poraz u borbama s partizanima.

Krajem novembra je Druga proleterska divizija, u sadjejstvu s Trećom dalmatinskom brigadom, očistila dolinu Cetine — sve od Vrlike do Sinjskog polja. Početkom decembra prenijela je svoja djejstva ka Livnu i Šujici i poslije oštih borbi (između 5. i 15. decembra) protiv više od 1300 ustaša i domobrana oslobodila Livno. U tim borbama proletari su ubili ili ranili oko 160 neprijateljskih vojnika i starješina. Oko 200 ustaša i domobrana razbježalo se na sve strane, pa ih je neprijateljska komanda proglašila za »nestale«.

Još u toku borbi za Livno ustaše iz Bugojna i Kupresa su pokušale da napadom preko Borove glave pomognu ugroženom garnizonu. To im nije uspjelo. Pod snažnim pritiskom boraca Druge proleterske, kao i boraca Treće brigade, morale su se povući.

Pošto je palo Livno ustaše su pojačale obranu Duvna, Kupresa i Imotskog i zatražile pomoć od Talijana. Usprkos takvim mjerama neprijateljeve komande, Druga proleterska divizija je poslije kraće borbe, 1. decembra zauzela i Duvno, odakle se mnogo ustaša i domobrana u neredu povuklo na jug. Goneći neprijatelja južno od Livna i Duvna, Druga proleterska je ozbiljno ugrozila neprijateljev garnizon u Imotskom.

Te akcije Druge proleterske i jedinica koje su joj sadjejstvovale, među kojima je bila i Treća brigada, snažno su odjeknule u Dalmaciji, naročito u njenom zagorskom dijelu, pa i u Hercegovini.

Talijani su se ozbiljno zabrinuli za svoj položaj u srednjoj Dalmaciji.

Sadjejstvujući Drugoj proleterskoj diviziji Treća brigada je napadala manje neprijateljeve garnizone i snage na prostoru oko Cetine i Krke, dijelom uz morsku obalu (između Omiša i Splita), ugrožavajući glavne priobalne saobraćajnice, naročito na dionicama Split—Omiš, Split—Kaštela—Trogir, Trogir—Šibenik, Šibenik—Drniš i Drniš—Knin.

Punih dvadeset dana u decembru 1942. Treća brigada je bila vrlo aktivna na tim saobraćajnicama. Već 4. decembra njen Treći bataljon, koji su predvodili komandant Stevo Opačić i politički komesar Stevo Marković, uspješno postavlja zasjedu na cesti Omiš—Split, kojom prilikom je ubijeno 40 talijanskih vojnika crnokošuljaša i dva oficira. Okupatorovi vojnici su u znak odmazde upali u selo Podstranu, uz samu saobraćajnicu, zapalili 30 kuća i strijeljali 27 mještana.

PODVIG KOD SVETOG MARTINA

Između Splita i Omiša, u predjelu zvanom Podstrana, pitomom kraju čije lijepe vijugave plaže plače more, krajem decembra 1942. godine Treći bataljon Treće brigade i jedan vod Prvog bataljona napali su dva kamiona kojim su se prevozili fašisti iz sastava 89. legije crnih košulja talijanske divizije »Bergamo«.

Prvu četu, koja je bila odredena da izvede glavni napad, predvodio je komandant bataljona Stevo Opačić.

Spuštajući se niz padine Mosora ka Podstrani komandant je koračao uz mitraljesca Milana Pešića, Omišanina, koji je inače odlično poznavao taj kraj, gotovo svaki njegov kamen, svaku među, svaki vignograd, lagunu... Uz to, on je bio dobar mitraljezac, vješt i hrabar borac.

S padina planine vidik je bio vrlo lijep. Cesta koja je vijugala podnožjem bila je pregledna. Kao i obično u dane okupacije, bila je gotovo pusta.

— Milane, imam plan kako da postaviš mitraljez — govorio je komandant Stevo. Tik uz cestu razumiješ ... Marko Križan, mitraljezac iz Druge čete, čim siđemo prebacit će se na drugu stranu ceste, kod onih kućica. Vidiš li ih?

— Aha — odgovori zadovoljni Milan.

Stevo pruži ruku prema kućici, koja je iz daljine i s te visine izgledala kao da pliva na moru.

— Ta kuća je uz samu cestu. Čim otvorиш vatru, pazi, Križan stupa u akciju. Ti ćeš, prema tome, napasti prvi, a Marko drugi kamion.

Plan akcije komandant bataljona je zasnovao na provjerenim obavještenjima da će Talijani — crno-košuljaši krenuti, po običaju, u ranim jutarnjim satima iz Omiša u Split i da će to, najvjerovalnije, biti dva kamiona njihovih vojnika.

Prilika je bila izvanredna.

Kada su zauzeli položaje — Milanova četa na rubu male šumice, a Markova grupa s druge strane ceste — vrijeme se malo pogoršalo. Počeo je da puše jak jugo nošen tmurnim oblacima.

Mitraljezac Milan Pešić postavi mitraljez na grbavu maslinu, onako kako mu je predložio komandant Stevo, na mjestu gdje su se račvale dvije grane u znaku slova »v«. Pored njega je zauzeo položaj komandant.

Stevo Opačić je pažljivo osmatrao čas lijevu, čas desnu stranu položaja. Visoko gore u jednom šumarku ostale su dvije čete: jedna da osigurava od Splita, a druga od Omiša. One su imale zadatak da zaštite Prvu četu ako bi se počela povlačiti.

Bilo je odprilike osam sati izjutra kad su pri-tajeni partizani primijetili kako se cestom od Omiša kovitlaju oblaci prašine. Ubrzo su se iza prve okuke, još daleko od zasjede, pojavili kamioni. Išli su sporo i otprilike na rastojanju od tridesetak metara. Vozila su bila načičkana vojnicima u crnim košuljama. Kada je prvi kamion prišao bliže zasjedi na njemu se jasno vidio mitraljez. Jedan fašist prislonjen na krov kabine držao je oružje upereno prema desnoj strani u pravcu kretanja, prema zelenim površinama Podstrane i rijetkim kućama. Pribojavali su se opasnosti s desne strane i tamošnjih šumovitih predjela, jer je tu strm planinski masiv iz kog je njima uvjek prijetila opasnost od partizana.

Komandant Stevo Opačić je posmatrao svoje borce. Mitraljezac Pešić je preko nišana pratilo kamione i postepeno pomjerao nišan za njima. Komandant zatim pride mitraljescu koji je staloženo promatrao kolonu.

— Imaš li ih, Milane? Pazi, prvi je tvoj ...

Milan nije odgovorio već je samo klimnuo glavom.

Tek što je komandant Opačić izgovorio »pa ... li... « sa ivice šumice su osuli mitraljezi gustim ra-

falima. Nekoliko fašista se strmoglavilo s kamiona. Jedan od njih, starješina, oficir, najbolje se snašao: zgrabio je »breduu« s krova kamiona pored koje je bio ranjen vojnik, bacio se s kamiona u jarak pored ceste i uhvatio zaklon. Razvila se borba. Talijanskom oficiru su se ubrzo priključili crnokošuljaši koji su uspjeli da iskoče iz kamiona.

Čim je zaštektao Pešićev mitraljez zasipaj ući kuršumima prvi kamion iz male kućice uz cestu javio se i mitraljez Marka Križana i njegovog pomoćnika Ivana Čećuka.

Fašisti su se našli u unakrsnoj vatri. Potpuno su izgubili glavu.

Akcija partizana koji su bili u zasjedi završila se za dvadesetak minuta.

Kada je iz kamiona i oko njih prestao svaki otpor borci Steve Opačića su izašli iz skrovišta prišli vozilima, pokupili oružje i ratnu spremu i zapalili oba vozila. Ubijeni su 21 vojnik i dva oficira, a 16 je ranjeno.

— Tako nam je akcija odlično uspjela. Bilo nam je teško kada smo se domogli vrhova Mosora: strahovali smo da će fašisti, kad saznaju za taj dogadjaj, iskaliti bijes na nedužnom stanovništvu tog kraja — pričao je Milan Pešić.

Njegovo strahovanje je imalo osnova: fašisti su sutradan upali u Podstranu i zaklali ili ubili 22 osobe, a jednoj ženi su odsjekli nogu.

NAPAD NA BLINDIRANI VLAK

Pošto je 5. decembra 1942. izveden demonstrativan napad na Sinj i Hrvace jedna izvidnica brigade sukobila se kod sela Kričke s jačom talijanskom patrolom koja je dolazila od Drniša. Talijanima i partizanima su postepeno pristizala pojačanja. Međutim, kad su se četnici iz Kosovske doline umiješali i po-

kušali da partizanima zađu za leđa, pred njih se ispriječio vod Prvog bataljona u kome je bio zamjenik komandanta bataljona Jakov Čerina. Okršaj je trajao sedam sati.

»U borbi su imali Talijani što mrtvih, što ranjenih oko stotinu, četnici jednog mrtvog i šest ranjenih. Na našoj strani poginuo je zamjenik komandanta bataljona drug Jakov Čerina, a četiri druga su lakše ranjena« — tako stoji zapisano u izveštaju štaba Treće brigade pretpostavljenoj komandi — štabu Četvrte operativne zone.

Treći bataljon je 15. decembra napao blindirani vlak između Labina i Kaštel-Staroga, koji je saobraćao na pruzi Split—Knin. Lokomotiva je potpuno uništena, a dio pruge onesposobljen za duže vrijeme. U četverosatnoj borbi borci Trećeg bataljona su ubili dvanaest a ranili veći broj neprijateljskih vojnika. Ta partizanska jedinica nije imala gubitaka. Napad je snažno odjeknuo među stanovništvom Splita. Rodoljubi toga grada su se veoma obradovali uspjehu partizana u toj akciji izvedenoj u neposrednoj blizini Splita.

Dva dana kasnije Drugi bataljon je postavio na cestu Split—Sinj (kod Kukuzovca) nagazne mine, na koje je naišla talijanska motorizirana kolona što je dolazila od Sinja. Tom prilikom je uništen jedan tenk. Gotovo u isto vrijeme borci tog bataljona su postavili eksploziv na prugu uskog kolosijeka. S obzirom na to da je zasjeda bila postavljena na sinjskoj strani, po nailasku fašističke kolone razvila se borba. Ona je trajala dva sata, a kada se završila borci su se morali povući pod pritiskom jačih neprijateljskih snaga. Lokomotiva je uništena, a pruga za izvjesno vrijeme onesposobljena.

U tim borbama neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke. Naročito mu je teško pala ugroženost saobraćajnica.

ČETNICI MAJORA BAĆOVIĆA

Područje od Sinja do Drniša i od Kozjaka do Dinare oslobođeno je do kraja 1942. godine. Vrlika, tada talijanski garnizon, bila je odsječena. Neprijatelju je u decembru 1942. morao napustiti. Veza Split—Sinj održavala se zahvaljujući tome što su saobraćajnicu redovno čuvale jake motorizirane i tenkovske snage.

Početkom decembra 1942. na cesti Split—Omiš, svega desetak kilometara od glavnog grada Dalmacije (nedaleko od Stobreča) u jednoj akciji partizana uništen je odred »crnih košulja«, koji je bio, kao kaznena ekspedicija, upućen da pljačka i pali sela i zaseoke u okolini Omiša i Podstrane.

Krajem decembra 1942. na traženje Talijana, Draža Mihajlović je uputio iz Hercegovine, istočne Bosne i Crne Gore u rajon Knina i Gračaca oko 2.500 četnika pod komandom majora Baćovića. Đujićevi četnici su uz njihovu pomoć počeli napadati u pravcu Petrova polja i Cetinske doline. Do tada su glavne okupatorove jedinice bile mahom povučene uz primorski pojас, ali se po pokretima četnika naslućivalo da će nakon toga uslijediti pritisak na snage NOV i POJ, koje su do tada bile gotovo zagospodarile tim krajem. Inače, okupator je prije svakog većeg »čišćenja« — kako je on nazivao akcije — isturao kvislinske jedinice, valjda da bi »ispitale teren«.

Upravo u to vrijeme je Treća brigada — glavna partizanska snaga na tom području — bila angažirana u pravcu Drniša i Knina i očistila od ostataka neprijateljevih jedinica sela u neposrednoj blizini njegovih garnizona.

Pretpostavke su se obistinile. Već u prvoj polovini januara 1943. bilo je jasno da se na sektorу Knina okupljaju jače četničke snage. Iz kasnije zaplijjenjenih dokumenata i iz podataka dobijenih od

zarobljenika vidjelo se da su njih činili pored »domaćih« kninskih četnika, i dijelovi »vojske kralja Petra u domovini«, Rogatička, Gatačka, i Nikšićka četnička brigada.

Grupisanje četnika na sektoru Knina rukovodstvo Četvrte operativne zone i Treće brigade je shvatio kao pripremu za izvođenje ofenzive na slobodni teritorij srednje Dalmacije. Takva ocjena je proizila iz više činjenica: Talijani, a naročito četnici, više puta su u borbama sa Trećom brigadom pretrpjeli neuspjeh — u decembru su oslobođeni Vrlika i sela u gornjem toku rijeke Cetine, sve do Sinja, zatim sela oko Drniša i Knina; četnička uporišta i vanjska obrana njihovih garnizona bili su očišćeni, a četničke glavne snage su odbačene u Knin i Drniš, itd.

Oslobođenjem teritorije u srednjoj Dalmaciji mogućeni su povezivanje slobodne teritorije u zapadnoj Bosni s tim krajem naše zemlje i stvaranje vrlo povoljnih uvjeta za osnivanje narodnooslobodilačkih odbora i drugih organa narodne vlasti i za omasovljavanje političkih i teritorijalnih organizacija. Sve je to išlo u prilog jačanju narodnooslobodilačkog pokreta i snage NOV i POJ.

Priliv novih boraca u partizanske jedinice, naročito iz srpskih sela, kao i snažan utjecaj narodnooslobodilačkog pokreta morali su da zabrinu okupatora, u ovom slučaju Talijane. I četnici su se uskomešali i ujedinili sa crnogorskim i hercegovačkim istomišljenicima i, zajedno sa svojim gospodarima, odlučili se na ofenzivu protiv Narodnooslobodilačke vojske.

Napad se očekivao iz Knina i Drniša. Neprijatelj je namjeravao da povrati izgubljeni teritorij i moral svojih jedinica i da odlučnim akcijama posiječe veze između Dalmacije i zapadne Bosne.

U SASTAVU DEVETE DALMATINSKE DIVIZIJE

U drugoj polovici januara 1943. štab Četvrte operativne zone je obavijestio Treću brigadu o početku velike neprijateljske ofenzive na slobodni teritorij u Hrvatskoj i zapadnoj Bosni i zahtjevao da se njeni bataljoni više orijentiraju prema Kninu. U isto vrijeme je dobijena zapovijed od štaba Druge proleterske divizije da 23. januara diviziji sadjeствуje Treća brigada u zauzimanju Strmice, Golubića i Plavna kako bi se na tom sektoru razbili četnici. Shodno toj situaciji Treća brigada je imala zadatak da napadne neprijatelja na pravcu Vrlika—Podinarje—Golubić. Plan je ubrzo ostvaren, i borci brigade su zauzeli Golubić.

Početkom februara štab brigade je dobio naređenje da napusti srednju Dalmaciju i krene u sastav novoosnovane Devete dalmatinske divizije, koja se upravo formirala u Imotskom. Čim je stigla iz Vrlike na odredište brigada je dobila zadatak da dio njenih snaga zatvori pravac Posušje—Široki Brijeg i osigura desni bok Druge proleterske divizije, koja je morala djeljstvovati u dolini Neretve, a da dio snaga ne dozvoli neprijatelju da prodre u Imotski.

U vrijeme kad je ulazila u sastav novoformirane Devete divizije Treća brigada je imala 717 boraca. Oni su raspolagali sa 550 pušaka, 18 mitraljeza i jednim minobacačem bez tablice gađanja. Puščanih metaka je bilo dovoljno, ali pušaka nije. Oskudjevalo se i u municiji za mitraljeze.

... Vatreno krštenje u sastavu Devete divizije
Prvi bataljon Treće brigade je doživio u sukobu s

ustaškim jedinicama na planini Maliću. Neprijatelj se žilavo branio, tako da je bataljon tek poslije trodnevnih upornih borbi uspio da ovlada područjem sela Gornjih Ružica u podnožju Malića. Međutim, situacija se na tom sektoru zaoštravala: od Ljubuškog i Mostara neprijatelj je stalno dovodio svježe snage.

Rudnici boksita u rajonu Kočerina bili su napušteni, a mehanizacija uništena. Zbog takve situacije Talijani su od toga kraja digli ruke i aktivnost — borbu protiv partizana — uglavnom prepustili ustašama, koje su na ovom području (Ljubuški—Široki Brijeg) imale jake snage. Podrška talijanskim fašistima u artiljeriji i avijaciji bila je izdašna, i to je partizanskim snagama stvaralo znatne teškoće.

Druga proleterska divizija je vršila snažan pritisak na dolinu Neretve. Shodno tome akcije Treće brigade prema Širokom Brijegu bile su od velike koristi proletera.

Učestalom noćnim napadima koje je poduzimala Treća brigada da bi razbila vanjsku obranu Širokog Brijega nije se mnogo uspjelo. Stoga je u borbu uveden i Četvrti bataljon. Kad se vidjelo da se čvrsta obrana ustaša pred Širokim Brijegom ne može razbiti, prešlo se na djejstva u vidu noćnih napada i postavljanja zasjeda. Time je garnizon u Širokom Brijegu u izvjesnoj mjeri izoliran, odnosno blokiran.

POGIBIJA NARODNOG HEROJA STEVE OPAČIĆA STE VAN A

Dok je dio Treće brigade bio vezan za Široki Brijeg i na sektoru Imotski—Ljubuški, Treći bataljon je uspio da ovlada cijelim grebenom Malića i zauzme značajno uporište Cerov Dolac. Neprijatelj je još branio selo Tihaljinu i odbijao napade brigade, koja se

bila usmjerila u tom pravcu. Ustaše su pokušale da uvedu svježe snage i obuhvatom udare u bok Trećem bataljonu kako bi ponovo ovladale Cerovim Dolcem i grebenom Malića, ali su u tome spriječene i odbijene uz gubitke. Nakon toga su se povukle i ograničile na obranu.

Izведен je nov napad. Borci su ovladali Tihaljinom i odbacili ustaše na desnu obalu istoimene rijeke. Međutim, ustaše su uvele u borbu svježe snage i, uz podršku talijanske artiljerije i avijacije, poduzele žestok protivnapad, potisnule bataljone i ovladale Tihaljinom. Gubici i jednih i drugih bili su osjetni. Od partizana poginuli su i komandant Prvog bataljona Stevo Opačić Stevan i politički komesar Trećeg bataljona Zvonko Lelas.

Politički komesar čete Ante Tomić teško je ranjen. Kad mu je prišao referent saniteta liječnik Gerasimov kako bi mu po najhitnjem postupku, bez narkoze, amputirao obje noge, što je bilo neophodno potrebno učiniti, on je zapjevao. Njegova pjesma je ohrabrla ostale ranjenike koji su sa bojišta bili donijeti u prvo improvizirano bolničko prihvatalište.

Zvonko Lelas je poginuo kada je pokušavao da, uprkos vatri, izvuče vodnika Cvitu Stojanac, mladu, hrabru i odvažnu bolničarku, koja je pod kišom tada izvlačila sa položaja svoga teško ranjenog komandanta Stevu Opačića.

Politički komesar brigade Ante Roje sjeća se da je komandant Opačić poginuo tako što je stoeći pucao na neprijateljeve vojниke, koji su bjesomučno jurišali na položaje njegove jedinice urlajući opijeni rumom.

Kasnije se od zarobljenika saznao da je većina ustaša koje su učestvovale u tim teškim borbama bila iz sela s tog područja. Time su se mogle protumačiti njihova žilavost i upornost u borbi. Mnogi od njih su bili zavedeni. Njima su komandovali najgori,

najokorjeliji — koljači, zlikovci, koji su znali da će ih ako partizanima padnu u ruke stići zaslužena kazna.

Poginuli komandant Prvog bataljona Stevo Opačić Stevan (jedan od trojice narodnih heroja sa istim imenom i prezimenom; druga dvojica su dočekala oslobođenje) rođen je aprila 1923. u siromašnom selu Golubiću kod Knina. Kad je buknuo ustanački se našao u Beogradu, u sedmom razredu gimnazije. Mladim Beograđanima je prirastao za srce onog dana kad je, zajedno s većom grupom đaka i studenata, učestvovao u demonstracijama u Košutnjaku. Poslije okupacije zemlje odmah je pohrlio u svoj rodni kraj. U to vrijeme je u Kninskoj krajini situacija bila vrlo teška i mučna: ustaše, koje je predvodio zločinac Joco Rukavina, izvršile su masovan pokolj Srba. Stevo se vraća u Beograd, u kome ostaje sve dok se situacija nije sredila, naime, dok nisu sazrele prilike za širenje narodnooslobodilačkog pokreta i jači utjecaj Komunističke partije na stanovništvo oko Knina i u južnoj Lici. Krajem prve godine ustanka Stevo se opet vratio u svoj kraj. Odmah je stupio u vezu sa drugovima koji su radili za oslobodilački pokret. Stevana četa je ubrzo postala sastajalište svih onih koji su učestvovali u organiziranju oružanog otpora protiv okupatora i njegovih slугу. Stevo i njegovi vršnjaci iz Golubića i okolnih sela sakupljali su oružje, dijelili puške, municiju i mitraljeze, ili ih sakrivali pod krov Stevine kuće, u kojoj su, pored oružja i ratne spreme, bile marksistička literatura i partijska štampa. U tek formiranu Kninsku partizansku četu Stevo Opačić je stupio aprila 1942.

Mladi Stevo je odlično shvatio političke prilike u svome kraju. On je vidio da opasnost dolazi od ustaša i njihove umjetne tvorevine »Nezavisne Države Hrvatske« i od domaćih četnika, koji su od prvog dana šurovali s talijanskim komandama.

Kad su četnici uspjeli da u Stevinu jedinicu ubace provokatore Stevo i nekoliko njegovih najvjerni-

jih i najodanijih drugova brzo su osjetili opasnost. U tim okolnostima došle su do izraza njegova moć da ubijedi ljude i njegova organizatorska sposobnost. Ubrzo potom, sredinom 1942., on postaje komandir Omladinske čete u Prvom dalmatinskom udarnom bataljonu. Nešto kasnije je upućen na oficirski kurs pri Glavnom štabu NOV i PO Hrvatske, negdje u Liku. Na kursu je bio među najboljim slušaocima. Po završetku škole upućen je u Prvu dalmatinsku NOU brigadu. Početkom septembra 1942. postao je komandir Prve čete Četvrtog bataljona, a kasnije kada je taj bataljon došao u sastav Treće brigade on pod njegovom komandom postaje jedan od najboljih partizanskih bataljona u Dalmaciji.

USILJENIM MARŠEM KA NERETVI

Četvrtog marta 1943. Treća brigada je primila zapovijest od štaba Devete divizije da se odmah, po danu izvuče iz borbe i borci prikupe i da organizira obranu na planini Plaši kako bi spriječila prodor neprijatelja od Drežnice ka Jablanici i dolini Doljanke i osigurala evakuaciju ranjenika na lijevu obalu Neretve.

Štab brigade se suočio s velikom teškoćom jer je pravac kojim je jedinica imala da se kreće bio poseve težak.

Brigada je morala preko Cvrsnice. Ta je planina zapravo visok planinski masiv, koji je s istočne strane između Jablanice i Drežnice ograničen Neretvom, sa sjevera dubokom dolinom Doljanke, a s juga Drežnikom. Visoravan i grebeni planine uglavnom su goli ili s vrlo oskudnim zimzelenim rastlinjem. Nemilosrdna ratna zima s velikim snijegom otežavala je situaciju.

Cvrsnica se mogla preći samo jednom kozjom stazom s velikim i teško savladivim usponima. Staza

koja vodi od Gornjih bara na Čvrsnicu bila je gotovo neprolazna za tegleću stoku i konje, a čovjek se njome mogao samo da vere.

Uoči početka marša na Čvrsnicu održani su partijski sastanci po četama i batalj onima. Komunistima su predočeni teška situacija i težak zadatak. Rečeno im je da rezultat forsiranja Neretve s te strane зависи od načina izvršenja te akcije.

Tih sudbonosnih dana Treća brigada je imala oko 640 boraca. Od toga broja 90 su bili članovi Komunističke partije Jugoslavije, 53 kandidati za članove KPJ, a 203 mlada borca su pripadala Savezu komunističke omladine.

Još dok se proučavala situacija i dok su se pripremala naređenja za svaki bataljon talijanska avijacija je počela bombardirati štab brigade, koji je bio u popovoj kući, u neposrednoj blizini seoske crkve. Samo pukim slučajem su članovi politodjela brigade izbjegli uništenje, ali su lakše kontuzovani Dobrije voje Vidić Baja i Zagorka Stojilović.

Iz zapovijesti izdate za marš i akciju preko Čvrsnice vidjelo se da pravac evakuacije ranjenika vodi dolinom Doljanke ka Jablanici. Preko Dugog polja i dolinom Doljanke, iako je tuda put nešto duži bilo je moguće da brigada prije i bez ikakve opasnosti stigne na Čvrsnicu.

Opravdano se prepostavljalo da na Čvrsnici ima četnika.

S obzirom na važnost zadatka, štab brigade je odlučio da se glavnim pravcem uputi Treći bataljon i da njegovi borci po svaku cijenu ovladaju zlohudom planinom, samim njenim vrhom, da što prije posjedu za obranu Branisavac i Plasa-greben i zadrže te položaje dok ne pristignu ostale snage, koje je put vodio preko sela Zlata.

Izvlačenje brigade iz borbe po danu, naročito Prvog i Trećeg bataljona, bilo je teže sprovesti, jer se

prethodne noći bila povukla s položaja Četvrta dalmatinska brigada (s pravca Ljubuški—Vrgorac) i neprijatelj je u ranim jutarnjim satima to i primijetio i poduzeo napad na Prvi i Treći bataljon. Neprijateljeve jedinice je u toj akciji izdašno potpomagala talijanska avijacija. Taj obrt u situaciji znatno je otežao izvlačenje tih bataljona. Tek u poslijepodnevne sate bataljoni Treće brigade su uspjeli da se povuku prema selu Gornjim Grudama, pošto su prethodno odbili neprijateljev napad.

Pokret je počeo bez teškoća. Drugi bataljon se nije mogao povući dok se Prvi i Treći ne domognu ceste Široki Brijeg—Ljubuški. Zbog toga su se borci brigade tek u noć između 4. i 5. marta prikupili u selu Rakitnom. Tu im je dat odmor i podijeljen obrok hrane. Borcima Trećeg bataljona je dat i rezervni obrok, jer se pretpostavljalo da će imati dug i težak marš i da jedno vrijeme neće biti u vezi s ostalim snagama brigade.

Za vrijeme pokreta štab brigade se susreo sa štabom Devete divizije kome je predviđen zadatak Trećeg bataljona (štab brigade su predvodili politički komesar brigade Miro Višić i zamjenik komandanta brigade Stanko Parmać).

NA ČVRSNICI

Selo Bare sastojalo se od malih bajti, drvenih kućica i — goleti. Zima, snijeg. Odatile, od Bara, koje leže gotovo na »papuči« gromadne planine Čvrsnice, trebalo je da krenu dva bataljona na najteži zadatak.

Višić i Parmać bili su hrabre i oprobane starješine. Oni nisu od boraca krili težinu zadatka. Prije nego što su krenuli na Čvrsnicu na partijskim sašancima su svojim borcima predviđali sve mogućnosti u vezi sa zadatkom. Stanko Parmać je više go-

*Na dan formiranja Treće dalmatinske brigade u Vrbi —
Zropolju, 17. novembar 1942.*

*Prvi komandant Treće dalmatinske brigade Branko Dude
(sjedi) i zamjenik komesara brigade Ante Roje na položaju
kod sela Biskog u Dalmatinckoj zagori, novembar 1942.*

Borci brigade na maršu preko Malić-planine, februar 1943.

Stab brigade u Nevesinju, april 1943.

vorio o vojnim zadacima, budući da je on stekao ratničko iskustvo u borbama koje je gotovo godinu dana vodio po vrletima Dalmacije i Like, prije svega u bataljonu »Marko Orešković Krntija«, i da je već prvih ustaničkih dana bio iskusan vojni starješina (tada je bio upućen u sjevernu Hrvatsku, u tamošnju vojnu partizansku školu).

Miro Višić je bio neobično tih, staložen, sabran, ali vrlo hrabar. Kao politički komesar drugarski se ophodio prema svakom borcu. Za svakoga je uvjek imao dobru riječ i blag, iskren smiješak. Kako danas priča Stanko Parmać o Višiću, »čovjek bi rekao kada bi vidio njegovo nježno i dobroćudno lice, blage pokrete tijela i blag pogled da taj nije u stanju da juriša. No, svaka akcija opovrgavala je takav utisak. Miro je bio izuzetno hrabar borac...«

Višić je bio sin siromašnog pekara. Njegovog su brata, nešto mlađeg od njega, talijanski fašisti strijeljali u Šibeniku zato što je bio osumnjičen da je učestvovao u organiziraju atentata na jednog špijuna i izdajnika u gradu. Miro se nikada nije odvajao od svoga oružja. Strojnica mu je uvjek visjela o ramenu. Njegova komesarska torbica nikada nije bila bez značajnije knjige ili partiskske literature.

Kad su bataljoni Treće brigade zastali kratko vrijeme u selu Barama među borce je došla grupa seljanki, koje su, po svemu sudeći, brzo shvatile namjere partizanskih jedinica. One su ih lijepo primile i započele s njima razgovor:

- Nećete valjda gore, u planinu?
- Hoćemo, drugarice — odgovorio je Parmać
- Pobogu, ljudi, tuda samo vukovi i koze mogu.

Zima je, ima puno snijega i leda ... sve se zaledilo.

— Mi smo partizani — umiješa se u razgovor Višić.

— Znam, dušo — odgovorila je postarija žena.
— Vjerujte u ovo što vam kažemo... A kad ste baš zapeli, neka vam je sretno.

Bio je 5. mart 1943.

Išlo se najprije blagom, a potom sve većom uzbrdicom. Počele su se nazirati litice. Sve strmije. Idući u koloni po jedan i na većem razmaku, borci su pravili prtinu kroz nanose snijega. Na bijeloj površini vijugala se crna linija.

Dan prohladan, ali lijep, sunčan. Jedinice moraju na vrh stići prije mrača. Inače ... Prve litice — i prve velike nevolje: konji posrću, borci teško i nesigurno idu vrlo klizavom kozjom stazom s debelim slojem leda. Nekoliko konja se survalo niz litice u ponor...

Čvrsnica se sve teže osvaja.

Sunce počinje da zalazi. Planina pod snijegom dobij a ljubičastu ili svjetlo crvenu, a ponegdje i purpurnu boju s pozlatom. Vidi se da jedinice neće moći naprijed. Negdje nadomak prvih bregova podno samog vrha Čvrsnice ispriječiše se nepremostive, potpuno zaledene litice. Stoje gotovo uspravno, kao zidine.

Treću brigadu prate četnici. To komesar i zamjenik komandanta brigade dobro znaju. I to je znatno utjecalo da se prekine nastupanje, da se jedinica vratí u selo Bare, a odatle u sastav brigade.

— Povratak, spuštanje nije bilo ništa lakše od penjanja ka vrhu — priča danas Stanko Parmać. Snijeg i led, a kasnije i mrak stvorili su nam nezapamćene teškoće kad smo silazili sa Čvrsnice.

Bilo je jedanaest sati navečer istoga dana kada su bataljoni Treće brigade stigli u svoju diviziju. Komesar i zamjenik komandanta brigade predali su raport o izvršenju zadatka: on je samo djelomično izvršen.

Nešto kasnije je štab Devete divizije odlučio da Treću brigadu ne uputi na zadatke koje joj je ranije odredio, već na odmor u selo Doljane. Pošto je Četvrta dalmatinska brigada bila odmornija jer je nešto

ranije stigla na odredište, na Čvrsnicu je divizijski štab uputio jedan njen bataljon. U dolini Doljanke brigada se odmarala puna dva dana. Trećeg dana, 8. marta navečer Treća brigada je dobila raniji zadatak — da držeći Čvrsnicu sprječi prodor neprijatelja ka Jablanici i dolini rijeke Doljanke i da osigura evakuaciju ranjenika, tj. njihovo prebacivanje preko Neretve.

Kad su Prvi i Drugi bataljon Treće brigade izšli (8. marta) na Čvrsnicu tamo su zatekli četnike na položajima. Pošto ih nisu mogli odbaciti, borci tih bataljona su organizirali obranu. Četnici su se suprotstavili, pa je došlo do vrlo teških borbi. Pojedini položaji morali su se braniti na svaki način, jer je s ove strane Čvrsnice prijetila opasnost da četnici i Talijani ugroze povlačenje jedinica i ranjenika preko mostobrana na Neretvi.

Snijeg visok i zaleden. Temperatura je ponovo vrlo niska, naročito noću. Borci se ne mogu nigdje skloniti ni ogrijati. O paljenu vatre nema ni govora. Položaje povremeno nadljeću talijanski avioni. Najteže je onim borcima koji su slabo obuveni. To se u prvom redu tiče boraca s dalmatinskih otoka. Kod njih se ubrzo počeše pojavljivati smrzotine.

Opskrba brigade je otežana. Vršila se uglavnom noću. Zbog neprekidne aktivnosti avijacije danju je nemoguće kretati se jer je zemljište golo. Zbog toga je ishrana ljudstva svedena na jedan topao obrok dnevno.

Iz štaba Devete divizije svakodnevno stižu naredjenja u kojima se od brigada traži neprekidno održavanje borbenog kontakta s neprijateljem, sve dok se ne osigura prijelaz ranjenika i operativnih jedinica preko Neretve. Od Treće brigade se zahtijeva da produži napade i neprijateljeve snage odbaci sa Branisavca i planine Plaše. U štabu divizije opravdano se strahuje da četnici, uz pomoć Talijana, ne odbace

snage Treće brigade s položaja s kojih se ranjenici mogu evakuirati.

Poslije dvodnevnog odmora u dolini Doljanke uveden je u borbu i Treći bataljon. Kao po pravilu, gotovo svake noći se izvode napadi na četnike na grebenu Plaše i na Branisavcu, gdje su se oni dobro utvrdili. Zbog toga što je teren ispred četničkih položaja čist i ravan, četnicima ne predstavlja velik problem obrana Branisavca. Oni povremeno ispaljuju rakete i osvjetljavaju teren. Da bi se neprijatelj uspješnije napadao borci su prinuđeni da podilaze njegovim položajima zaobilaznim putem, najčešće verući se uz velike strmine. Razumije se, zbog klizanja pojedini od njih su pretrpjeli teže posljedice. Onog borca ili grupu boraca koji bi se uspjeli domoci neprijateljevih položaja, četnici najčešće dočekuju ručnim bombama. Kotrljajući se niz zaledeni snijeg bombe bi eksplodirale oko streljačkog stroja, zbog čega su borci primorani da se sklanjaju u sigurnije zaklone, a to su najčešće zakloni od snijega.

U takvoj situaciji je bilo nemoguće zauzeti četničke položaje. No, time što su držali neprijatelja »na nišanu«, odnosno što su ga prisilili da se stalno branii, borci Treće brigade su znatno pomogli da se Neretva uspješno forsira i da se ranjenici prebace na njenu drugu obalu.

»GOSTOVANJE« KOMANDANTA SREĆKA REICA

Splitski zidarski radnik, dalmatinski prvoborac i narodni heroj Jugoslavije Srećko Reić zvani Petica, došao je u Treću dalmatinsku brigadu onda kada je bilo najteže, u vrijeme četvrte neprijateljske ofenzive. Kratko vrijeme je bio u brigadi, ali je i to bilo dovoljno da se i u njoj iskaže kao umješan i hrabar komandant.

O svome ratovanju u sastavu Treće dalmatinske brigade Reić priča:

— Dva dana nakon osvajanja Prozora, u jeku četvrte ofenzive dobio sam prekomandu. Postao sam komandant Četvrtog bataljona Treće brigade Devete divizije. U sklopu općeg plana naše protuofenzive Deveta dalmatinska divizija je imala da nastupajući prema Neretvi likvidira ustaške garnizone na području Posušje—Imotski. Trebalo je da desna kolona prva stupi u akciju, odnosno da brzo napreduje, što prije izbije na Neretvu i time osujeti napredovanje Talijana, ustaša i četnika na sjever od Mostara. Na taj način bi Talijani koji su bili stacionirani uz Ramu i Neretvu ostali bez pomoći i s njima bi se lakše obračunala lijeva kolona Glavne operativne grupe u prvoj etapi naše protuofenzive.

Moj, Četvrti bataljon učestvovao je u likvidaciji ustaških garnizona u zoni od Posušja do Širokog Brijega. Unatoč tome što se neprijatelj bio dobro utvrdio, mi smo brzo napredovali prema Neretvi. Do žešćih okršaja je došlo između Posušja i Širokog Brijega. Na putu od Širokog Brijega do Neretve nailazili smo na manje ustaške, četničke i talijanske jedinice, ali su one bile isuviše slabe da bi nas mogle zadržati u pobjedonosnom pohodu. Na Jablanicu smo stigli u pravi čas, i odmah smo primili borbu.

— Jednu akciju je moj bataljon počeo na polozajima koje su držale Četvrtu i Peta brigada naše Devete divizije. Te jedinice su vodile žestoke borbe s Talijanima i četnicima. Išli smo iz okršaja u okršaj. Neko vrijeme je izgledalo da će neprijatelj uspjeti da potisne naše dvije brigade. U jednom trenutku su četnici i Talijani tako silovito prodrli da su neke naše jedinice bile prisiljene da se povlače. Upravo u tom kritičnom času stupio je u borbu moj bataljon. Od komandanta Devete divizije Vicka Krstulovića dobio sam naređenje da se s bataljonom popnem na

planinu Plasu i da učvrstim položaje s kojih bismo onemogućili neprijatelja da napreduje.

Upoznao sam svoje borce s novim teškim zadatkom. Četni sastanci organizirani su na brzinu, pod vedrim nebom. Komunisti su tražili da budu u jedinicama koje prve idu u napad. Zadatak je bio težak, ali je svaki borac shvatio njegov značaj.

Tih dana su tereni oko Neretve bili pokriveni dubokim snijegom. Led i sniježni smetovi učinili su brda gotovo neprohodnim. Srećom, za vrijeme pejanja moga bataljona na Plasu vladala je južina; zrak je bio pun vlage, te se snijeg razmekšao, i nije bile opasnosti od klizanja i smrzavanja.

Izveli smo brz nalet i juriš i prebacili se na padine Plaše, a odatle, u koloni jedan za drugim, popeli se na sam vrh planine. Odatle je bila pregledna cijela okolica. Na ogromnom bijelom sagu pod našim nogama jasno se razabirao svaki detalj. S lakoćom smo se orijentirali. Brzo smo otkrili neprijateljeve položaje. Tačno smo razabrali gdje su njegova utvrđenja a gdje bunkerji, i utvrdili smjer njegova kretanja. Prema rasporedu neprijateljevih snaga mogli smo zaključiti šta će on uskoro poduzeti i na koji način.

Time što smo se popeli na planinu mi smo stekli prednost. Ona je bila i u tome što smo s te planine mogli učiniti više nego s neke druge, a osnovno je bilo to što neprijatelj nije mogao tako lako da nas napadne. Poznato je da se onaj tko je učvršćen na vrhu lakše brani.

Osvrnuo sam se unaokolo i osmotrio gotovo na sve strane. Prilagođavajući se sistemu obrane neprijateljevih snaga odabrao sam najpogodnije mjesto za naše položaje. Nismo smjeli gubiti vrijeme, ono je bilo dragocjeno. Sve što se činilo i što je trebalo činiti moralо se ostvariti najvećom mogućom brzinom.

U štabu smo odlučili da se borci odmah ukopaju u rovove. Za nepuno pola sata gotovo cijeli bataljon se ukopao i svi borci su se zaštitili debelom nasla-

gom snijega. Rovove smo iskopali u sniježnim nаносима.

Znali smo da nas neprijatelj neće pustiti na mиру. Naša prednost na Plaši, na njenom vrhu, bila je očevidna. Nepun sat pošto smo se učvrstili na položajima došlo je do prvog sudara. Nagrnuli su Talijani, ali smo ih odmah odbacili.

U takvoj situaciji prošao je prvi dan u rovovima. Odavde se nismo micali. Ipak je i to mirovanje bilo opasno. Jedino u čemu je neprijatelj imao nešto više uspjeha bila je minobacačka vatra. Ali, kao što se zna, mine iz bacača u debelom snijegu nisu opasne ukoliko se cilj ne pogodi direktno. Na sreću, prvog dana nitko od naših boraca nije stradao od minobacačke vatre.

Tako dočekasmo prvu ноć na vrhu Plaše.

Već u sumrače uloge su se izmijenile. Iz obrane prešli smo u napad. Borci Četvrtog bataljona izvlačili su se iz sniježnih »utvrda« i lagano nastupajući razvijali se u streljački stroj i prilazili neprijateljevim položajima. Ali razvijali smo se tako da bi se, ako to bude potrebno, što lakše i bez gubitaka mogli vratiti.

Kako nas neprijatelj nije očekivao i kako smo krenuli ноću i po snijegu, te se nismo čuli, uspjeli smo da iznenadimo Talijane i četnike i sručimo vatu na njih, čime smo unijeli zabunu u njihove redove. Polučili smo uspjeh. Neprijatelj je bio primoran da se povlači sa svojih položaja. Tako je moj bataljon umjesto da bude u obrani prešao u napad. Sada smo i preko ноћi mogli ostati u sniježnim rovovima. Mogli smo se odmarati. U ноћ, vjerojatno, neprijatelj ne bi poduzimao nikakvu akciju na Plasu, jer nam je, kao što rekoh, posjedovanje planine donijelo veliku prednost, naročito ноћu. Položaji su nam bili tako povoljni da smo mogli uspješno odoljeti i jačim neprijateljevim naletima. Fašisti su to znali, i zato, uvjeren sam, nisu željeli da se bez potrebe izlažu

gubicima. Mi smo zadatak gotovo mogli izvršiti ostajući ukopani u rovovima, ali smo napadali. Svaki borac Četvrtog bataljona osjećao je potrebu i želju da što brže razbijemo neprijatelja.

— Iz svoga ratničkog iskustva — priča dalje Srećko Reić Petica — znam da je borcu potrebna borba i da se on samo u borbi čeliči i postaje ratnik. Samo u borbi pravi borac je »u svom elementu«. Nije dobro kada čeka. Zato sam ja sa svojim bataljonom poduzimao takve izlete.

Već prve noći izašli smo iz sniježnih utvrđenja i napali neprijatelja. Izbacili smo Talijane i njihove sluge četnike iz njihovih utvrda i bunkera i potisnuli ih s njihovih položaja. Borili smo se skoro do zore. Tek negdje u svitanje, kad su se i s veće daljine mogle nazrijeti okolne planine, kada je s dolaskom dana dolazila i opasnost ako ostanemo ondje gdje smo

— vratili smo se na svoje polazne položaje, u snježne zaklone.

Drugi dan predanili smo ukopani u snijegu. I toga dana fašisti i četnici su pokušali da nas izbace iz rovova. To bi im, pravo reći, mnogo značilo, jer bi time otvorili prolaz prema našim snagama i mogli bi pomoći svojim jedinicama s kojima su se obračunavale druge naše snage iz Devete divizije i dio Glavne operativne grupe. Međutim, nijedan njihov pokušaj nije uspio.

I te, druge noći izlazili smo iz rovova i kidisali na talijanske i četničke položaje i na logorišta, a kada se dan počeo odvajati od noći ponovo smo se povukli na polazište.

Došao je i treći dan. Branili smo se. Pala je i treća noć. Tada smo, po običaju, ponovo krenuli u napad. Znači, danju u rovovima, a noću iz rovova u napad!

Dani i noći su prolazili, a mi smo bili čas branoci, čas odlučni napadači. Mnogo puta sam se pitao: dokle ćemo tako izdržati.

Na trenutke mi se činilo da će to trajati u beskonačnost. Čudno je to, ali kao da su nas sukobi osvježavali, kao da su nas juriši obnavljali.

Deseti dan stiglo nam je novo naređenje, i to u trenutku kad smo se pripremali za napad. U 23 sata iz štaba divizije došao je kurir i donio naređenje, novi zadatak.

Uzeo sam od kurira pismenu poruku, nekoliko puta presavijen komadić papira. Netko je štampanim slovima napisao na poledini »HITNO« i dva puta podvukao slovo po slovo.

»POVUCITE SE. DO 03 SATA MORATE IZBITI NA JABLJANICKI MOST. S INŽINJERCIMA VRHOVNOG ŠTABA MOST SRUŠITI, PRETHODNO POMOĆI PREBACIVANJE RANJENIKA.«

Naređenje me je iznenadilo. Pogledao sam oko sebe, kao da sam tražio odgovor od svojih boraca, od okolice, od sumračja. Još jedanput pročitam poruku da bih se uvjerio da li baš do tri sata u noć moramo stići.

Dvoumljenja nije bilo niti ga je moglo biti. Vajalo je pronaći najbolji način za izvršenje zadatka i izabrati najkraći i najpodesniji put kojim ćemo izbiti na Neretvu.

Da li ćemo imati vremena da izvršimo zadatak? Sada je već mrka noć. Ostalo je samo četiri sata do roka označenog u poruci. Hoćemo li uspjeti? To nam je pitanje na vir alo u glave.

Razmišljaо sam o dvjema mogućnostima: da li da se spustimo s planine njenim sjevernim ili južnim padinama. Treće nije bilo. Sjevernim padinama Plaše smo se popeli. Možda je najlogičnije da se njima i spustimo. Međutim, drugačije sam prosuđivao: kada je kurir donio naređenje noć je bila oštra i puhaо je jači sjeverni vjetar. Smrzavalо je. Sjeverna padina je strmija od južne. Pomislili: budemo li se spu-

štali niz sjevernu bit će teže, jer su tamo opasne litice, pa ćemo se klizati i posrtati i propadati u ponore... I mnogo bismo izgubili u vremenu. Sem toga došao sam i do zaključka da bismo uz najveću žurbu teško uspjeli da za četiri sata stignemo, te da obavimo zadatak.

Južna padina planine nije tako strma kao sjeverna, te je bilo znatno lakše sići njome. Ali tamo su neprijateljevi bunkerji, talijansko-četnička utvrđenja, a to, razumije se, znači da tamo ima i zasjeda.

Usprkos svemu tome odabralo sam, u suglasnosti s drugim članovima štaba bataljona, južnu stranu.

Bez oklijevanja, poredani u borbene redove, zaputili smo se južnom stranom Plaše u pravcu Neretve.

Kao što se i moglo očekivati, odmah smo se sukobili s Talijanima i četnicima. Bio sam na čelu bataljona. Svi smo otkačili bombe. Na borbeni poklik »Ura, drugovi!« svi smo kao jedan nagrнуuli krčeći prolaz kroz neprijateljeve položaje. Talijani i četnici u bunkerima i skloništima nisu izdržali. Naprosto smo ih zbrisali na pravcu kojim smo nadirali. Nismo išli u širinu jer bi to vodilo komplikiranju i oduzimalo bi nam vrijeme. Nama je bio potreban prolaz, a imali smo samo četiri sata vremena. Gotovo cito sat smo vodili žestoku borbu, ali smo pobijedili.

Grabeći u marševskom poretku put mosta na Neretvu, ovdje-ondje smo nailazili na manje grupe Talijana i četnika. Onoliko koliko smo, zbog kratkoće vremena mogli, izbjegavali smo da se direktno sukobljavamo s neprijateljem. Žurilo nam se. Međutim, na onim mjestima na kojima smo se, kako smo računali, mogli boriti s Talijanima i četnicima, onako »na kratku stazu«, prihvaćali smo borbu.

Tako dođosmo na naš cilj na obalu Neretve. Stigli smo čak nekoliko minuta prije 03 sata.

Kada smo prispjeli na obalu nemirne, zelene i hladne rijeke naišli smo na veće i manje grupe ra-

njenika koji su čekali da pređu na drugu stranu. Borci našeg bataljona odmah su prikupili sve te zaostale ranjenike i prenijeli ih preko mosta pod kojim je hučala Neretva. Sve smo to brzo obavili, i naši bolesni i ranjeni borci su bili zadovoljni.

Most smo srušili na taj način što smo za sobom digli s njega daske i pobacali ih u vodu. To nije ni bio jak most, već mostić koji su improvizirale naše inžinjerijske jedinice pošto je pravi željezni most bio srušen kako bi se neprijatelj zavarao.

Ni na drugoj obali nismo se smjeli zadržavati. Od lijeve obale Neretve počinjao je dubok usjek, dug kanjon. Iz njega smo se morali što prije izvući, jer je on bio opasna prirodna klopka: ako bismo se tu zatekli a neprijatelj nas napao — vrlo lako bi nas svladao i uništio.

Na tom dijelu Neretve najveća opasnost je prijetila od avijacije. Zato sam naredio borcima da se žure. Gotovo usiljenim maršem smo se izvukli iz kanjona za vrlo kratko vrijeme. Jedva je prošlo pet minuta otkako smo izašli iz kanjona pojavile su se neprijateljeve »štuke« i započele žestoko bombardiranje. Ali uzalud: zakasnile su za pet minuta. Mi smo izašli iz kanjona.

Ponovo smo uzeli nosila s ranjenicima i krenuli dalje zadovoljni što smo izvršili i borbeni i u isto vrijeme humani zadatak.

BRIGADA PRENOŠI RANJENIKE

Treća brigada je 14. marta dobila naređenje da se kada padne mrak povuče iz borbe, spusti u Jablanicu, pređe Neretvu i prikupi u rajonu sela Krstača radi izvršenja novog zadatka. Prije primitka tog naređenja pozvani su u štab divizije članovi štaba Treće brigade, gdje im je naredeno da Treća brigada s ostatim brigadama Devete dalmatinske divizije organizira

prijenos ranjenika sa obala Neretve preko Prenja do Boračkog jezera, tj. u unutrašnjost Hercegovine.

»Šta smo mi sve poduzimali da bismo spasili ranjenike? Ne samo da smo odvajali borce da ih spašavaju nego smo odredili i čitavu Devetu dalmatinsku diviziju, dio Sedme divizije i zarobljenike da nose ranjenike i bolesnike, kojih je bilo mnogo, naročito tifusara. To je bio velik teret, ali i dug prema tim drugovima. Razumije se, posljedice su bile teške, jer se većina boraca tih divizija zarazila od bolesnika koje su nosili, što je znatno smanjilo borbenu snagu naših udarnih jedinica. Bilo je slučajeva da su iscrpljeni i gladni borci stoeći umirali: čovjek bi sjeo i više se ne bi digao, od velikog umora srce bi popustilo. Teško je to bilo gledati!«

Te riječi je zapisao vrhovni komandant Tito u svom predgovoru zborniku »Neretva«. One su dovoljne da se shvati kakav su zadatak, zajedno s drugim jedinicama Devete divizije, imali borci Treće brigade.

— Bili smo svjesni težine zadatka koji nam je dat — priča o tome Branko Dude, tadašnji komandant brigade. — Pred nama je bio besputni Prenj pod snijegom. Brigada je bila prilično iscrpljena, borci prozebli na planini Plaši, slabo odjeveni, a naročito borci u novoformiranom Četvrtom bataljonu, koji su već do Neretve većinom ostali bosi. Po primitku zadatka održali smo sastanak s komandama bataljona, ukazali na značaj i težinu zadatka i potrebu da se ljudstvo pripremi za njegovo izvršenje.

Do onoga dana kad je Treća brigada dobila taj zadatak sve su jedinice Devete dalmatinske divizije izbile na Neretvu. U noć između 14. i 15. marta Deveta divizija je prešla Neretvu i prikupila se u ravnici sela Krstača. Da bi se borci zaštitali od neprestanih i ubitačnih napada iz zraka i od artiljerije, morali su se sklanjati u djelomično pošumljene padine Prenja.

Jedinicama je, napokon, podijeljena hrana, po dva obroka, koja su se sastojala od kaše i komadića kuhanog mesa. Borci su to u većini slučajeva odmah pojeli.

Organizirani prijenos ranjenika počeo je pod dramatičnim okolnostima. Kratkotrajan predah jedinica štab Devete divizije iskoristio je za obavljanje političkih i vojnih priprema. Još u prvim jutarnjim satima u štab divizije su stigli članovi štabova drugih brigada, među kojima je bio i komandant Treće brigade Branko Dude. Njima je predviđena težina situacije i potreba da se sav sastav jedinica, od borca do komandanta divizije, založi da se prijenos ranjenika izvrši najsavjesnije i najbolje što se može. Svima je bilo jasno koliko je taj zadatak human i da je on izraz ljubavi prema ranjenim i bolesnim drugovima koji su se nesebično borili protiv okupatora i domaćih izdajnika. Nitko nije ni pomicao da bi se drugačije moglo postupati nego onako kako su to zahtijevali Vrhovni štab i Centralni komitet KPJ.

Zadatak koji su primile brigade, a prema tome i Treća dalmatinska, glasio je: Vrhovni komandant je povjerio jedinicama Devete dalmatinske i Sedme banjarske divizije vrlo odgovornu i časnu ulogu da se iz rajona Krstac—Poljana prihvate teški ranjenici i prenesu preko Prena.

Izvršenje zadatka je podrazumijevalo izuzetne napore, maksimalno zalaganje, visoku borbenu, patriotsku i drugarsku svijest svih boraca i starješina od komandi vodova i četa do štabova brigada i štaba divizije.

Opća marš-ruta kojom je trebalo prenijeti ranjenike i bolesnike bila je podijeljena na tri dijela, a svaki od njih je činio jednu etapu u izvršenju tog zadatka. Prva etapa prijenosa bila je od Krstača do sela Idbara, druga od Idbara do Bijele, a treća od Bijele do Nevesinjskog polja.

Svaki je partizan ponosan kad je njegova jedinica, svejedno da li je to vod, četa, bataljon ili brigada, na čelu kolone. Ovog puta su na čelu bili borci Treće dalmatinske brigade. Za njima je išla Peta, a za njom, kao začelje, Četvrta dalmatinska brigada.

Samo čelo kolone činili su borci Prvog bataljona Treće brigade s komandantom Petrom Jelovićem i političkim komesarom Antom Bilobrkom. Zamjenik komandanta bio je Šime Morović, a zamjenik političkog komesara Ćedomir Cvrlje.

Za dalmatinskim jedinicama su išli dijelovi Sedme banjiske divizije. Eto gdje su se našli združeni borci Banije i Dalmacije: u prijenosu ranjenika, u spašavanju svojih drugova — boraca iz svih krajeva naše zemlje. Bratimljenje u borbi zamijenjeno je bratimljenjem u izvršenju teškog i, nadasve, humanog zadatka.

DVJESTA RANJENIKA NA NOSILIMA

Borci Treće dalmatinske brigade nosili su oko dvije stotine ranjenika. Pošto nije bilo dovoljno nosila ona su improvizirana od granja i šatora ili čebadi. Jednog borca su nosila četiri druga, a za njima je išla smjena, naoružana kao i u svakoj borbenoj jedinici i svakog trenutka spremna da stupi u borbu. Ponekog težeg ranjenika su borci morali nositi na nosilima koja su se sastojala od običnog čebeta ili šatorskog krila razapetog među puškama. Na sve moguće načine su se borci koji su nosili bolesne i ranjene trudili da pomognu svom onemoćalom drugu da što bezbolnije prevali put.

Jedinice brigade prihvatile su ranjenike 15. marta u sumrak kod seoskih pojata zvanih Poljane blizu Krstača. Kada se krenulo divizijska kolona s ranjenicima otegla se gotovo unedogled.

Nakon nekoliko sati marša po snježnim i besputnim padinama Prenja, čiji su magloviti visovi stravično djelovali, brigada je stigla na cilj prve etape, u Idbar. Ranjenici s nosilima su bili porazmješteni po rijetkom žbunju da bi koliko-toliko bili zaštićeni od neprijateljeve avijacije.

— Idbarska klisura — sjeća se Branko Dude — usječena u stijene Prenja, ostavljala je na čovjeka utisak da se nalazi u nekakvoj grobnici. Dok se dijelila hrana ranjenicima nad Idbar su dolijetali neprijateljevi avioni. Nastala je mučna situacija. Isčekivanje i neizvjesnost. Nepokretni ranjenici, iznemogli i bespomoćni su dozivali svoje drugove koji su ih nosili da dodu po njih. Mada je bilo opasno kretati se, jer bi mogli biti otkriveni i borci i ranjenici, borci su se prebacivali do nosila dokopavali se svojih nesrećnih drugova i bježali u šumu. Srećom, avioni su samo prohujali iznad Idbara, i nisu ga bombardirali.

Proljeće. Sunce rano izlazi, ali dan, koji svi željno očekuju jer okrepljuje, mora se, kao i uvihek, provoditi u grmlju, u šumi, u zemljanoj rupi, u kamenoj špilji, u bilo kakvom zaklonu koji pruža koliku-toliku sigurnost. S ranjenicima je brigada išla samo noću.

Visoki planinski vrhovi na istoku sve izraziti je su se ocrtavali prema nebu kad se Treća brigada pela kod Visa prema Šiljevici, uskom zaledenom stazom. Teško je bilo i zdravom i jakom čovjeku bez tereta da se vere gotovo neprohodnom stazom, kraj koje je s obje strane bilo mnogo tragova natčovječanskih napora: leševa ljudi, ostavljenog oružja, torbi, ranaca, čebadi, porcija. To su bili tragovi od onih boraca i ranjenika koji su na putu pomrli od pjegavog tifusa. Ti ljudi nisu imali snage da izdrže. Tu se ništa nije moglo učiniti.

JUNAŠTVO VODNIKA MARINOVICA

U izvještaju šefa Sanitetskog odsjeka Vrhovnog štaba od 19. marta 1943. između ostalog stoji zapisano:

»Osamnaestog marta u zoru, između pet i šest časova, kada je, s nosilima prolazila jedna kolona Treće dalmatinske brigade između Visa i Šiljevice, neprijatelj je otvorio artiljerijsku vatru i počeo tući prostor između kota 1148 i 1314, gdje nam je nanio teške gubitke. Izgubili smo jednog komandanta bataljona Treće brigade, dvadeset pet boraca i dva teška ranjenika. Ovaj dio puta nalazi se na jednoj uzbrdici pokrivenoj snijegom, koja je dobro osmatrana i tucena iz Konjica. Za teške ranjenike nemamo drugoga puta, i morali smo ga prelaziti u skokovima kao na bojnom polju. U toku jučerašnjeg dana na ovom sektoru se istakao svojim junaštvom i samoprijegorom vodnik Marinović iz Drugog bataljona Treće dalmatinske brigade. On je preko brisanog prostora prenio na svojim leđima tri teška ranjenika s nosilima. Istog dana neprijateljska avijacija je otkrila ranjenike na toj komunikaciji i u dva maha ih bombardovala i mitraljirala ... Evakuacija se vrši pod vrlo teškim uslovima. Naročite teškoće čini nedostatak konja za teške ranjenike koji mogu da jašu... Dobar dio gubitka nanijele su nam avijacija i artiljerija ...

Deveta divizija i Osma banijska brigada, a naročito Treća i Peta dalmatinska brigada, pokazale su primjer izdržljivosti i ljubavi prema ranjenim drugovima ... Samo, borci su strahovito iscrpljeni zbog slabe hrane i napora, ali ipak nose ranjene drugove. Borci često padaju u nesvjest i ne mogu da ih nose dalje, ali se ipak podižu i nastavljaju put. Oni nose ranjene bez zamene, tj. četiri borca stalno nose jedna nosila. U Osmoj banijskoj brigadi ima više smrtnih slučajeva od iznemoglosti. Legne borac kraj nosila i izdahne«.

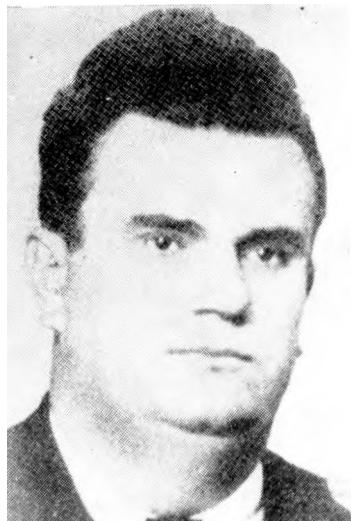
*Narodni heroj Branko Dude,
prvi komandant brigade*

*Narodni heroj Mate Ujević,
prvi politički komesar brigade*

*Narodni heroj Stanko Parmač,
zamjenik komandanta brigade*

*Narodni heroj Ante Roje,
zamjenik političkog komesara
brigade*

Narodni heroj Miro Višić, politički komesar Treće brigade, poginuo na Ozrenu 1943.

Narodni heroj Jošo Durbaba, komandant Četvrtog, »kravog« bataljona Treće dalmatinske NOU brigade

Stevo Marković, komandant bataljona

Narodni heroj Mate Stančić, komandant bataljona

VUK ZALUTAO MEDU BORCE

Borac Trećeg bataljona, laborant iz šibenske tvornice aluminij uma Rade Grgurević sjeća se prelaska s ranjenicima preko Šiljevice, kako reče »prelaska smrti«.

— Upravo sam sa trojicom drugova, kao rezerva, prihvatio nosila kad se ta drama odigrala. Sa mnom je bio neki drug, sjećam se samo njegova imena. Zvao se Branko. Bio je iz Splita. Mislim da je bio student agronomije. Visok i jak mladić, ozbiljna pogleda. Noseći ranjenike odjednom smo se našli na mjestu koje je iz Konjica žestoko gadala talijanska artiljerija. Snijeg je bio visok. S mukom smo svladali svaki metar. Gotovo svakog trenutka netko je posrtao. Padalo se u dubok snijeg. Naročito smo posrtali mi koji smo bili pod teretom nosila. Čim se pojavilo čelo naše kolone Talijani su nas primijetili. A kako i ne bi kad su od nas padale velike tamne sjene na bijelom snijegu. Kolona je bila duga, izgledala je beskrajno duga i čudnog oblika. Ponegdje je sličila na sprovod. Mislim da smo bili vrlo pogodna meta Talijanima, jer smo morali preći jednu čistinu od nekih četrdesetak metara koju je neprijatelj držao pod nišanom. Prostor smo morali osvajati u skokovima. Da, u skokovima mada smo imali nosila na leđima. Sjećam se dobro da je pored mene u tom trentku prolazio Vicko Krstulović, komandant divizije. Uz njega se vrzmao radio-telegrafist s malom priručnom radio-stanicom na leđima. Komandant Krstulović nas je upozoravao na opasnost i savjetovao da brzo predemo to opasno mjesto i da pazimo da ne odemo pod liticu, u ponor. Nas šest u grupi, koja se odjednom našla pred gotovo nepremostivom preprekom, odlučili smo da najopasniji dio staze pretrčimo pa što bude. Natrag se nije moglo, naprijed se moralо.

— Ne znam ni sam — nastavlja Rade — što se odjednom dogodilo. Sve mi se zamaglilo pred očima.

Da li sam toga trenutka pao ili nisam — ne znam. Jedna granata je pala pred nas i izazvala jaku eksploziju. Ja sam odjednom primijetio da kao zakopan stojim u snijegu. Nosila nije bilo. Nestala su. Kao da su odletjela. Ni ranjenika tu nije bilo. Granata ih je razni jela. Kako sam ja ostao živ — to ni danas ne mogu sebi da objasnim. Mome drugu iz Splita granata je raznijela rame. Drugom borcu je odnijela šaku. Ovaj je podigao drugu okrvavljenu ruku jezivo dozivajući u pomoć, koju mu nitko nije mogao pružiti. Nikada neću zaboraviti taj prizor: čovječja šaka, sva u krvi, nad snijegom. Jauci. Zapomaganje. Granate jedna za drugom razbacuju snijeg, onako prljav i krvav, na sve strane. Borci su na čas ostavljali nosila i sklanjali se gdje je tko stigao i kako je mogao. Najviše njih se našlo u podnožju litice, one proklete strmine ispod uskog prolaza koji nam je ograničavao put i onemogućavao prolazak preko Siljevice. Ne znam ni sam kako, ali kad sam osjetio da će eksplodirati još jedna granata bacio sam se niz liticu, duboko dolje. U podnožju litice, na mekom debelom snijegu bilo je razbacano nekoliko nosila oko kojih su ležali zdravi i bolesni borci. Neki su se podizali, neki čučali kao da nešto očekuju. Tu je bilo nekoliko ovaca, konja, dijelova komore i boračke opreme. U vrijeme djejstva neprijateljeve artiljerije sve se to skotrljalo niz liticu duboku četiri do pet metara. Usred tog meteža, dok je iznad naših glava odzvanjala eksplozija za eksplozijom, primjetih među nama, vjerovali ili ne, pravog pravcatog vuka! Kao izgubljen, vrzmao se gore-dolje, između boraca, komore, opreme... Valjda je ta opaka životinja bila prisiljena da kod nas potraži zaštitu.

Vladimir Dedijer, koga je Vrhovni štab odredio da organizira prijenos bolnice, zapisao je slučaj kod Šiljevice. Na jednom mjestu on kaže:

»... na koti Crni vrh zaglavila se čitava kolona još jutros. Kad je oko šest sati i petnaest minuta izjutra naišla Treća dalmatinska brigada s teškim ranjenicima, Italijani su iz Konjica, koji zračnom linijom nije dalje od tri kilometra, otvorili vatru iz brdskih topova. Prve dvije granate su prebacile, a treća je udarila posred kolone. Od te granate poginuli su komandant jednog dalmatinskog bataljona, šest boraca i dva ranjenika na nosilima. Italijani su nastavili paljbu čitavog jutra i nastao je užas na tom prokletom Crnom vrhu. Masa ranjenika nam je izginula. Još potpune izvještaje nemamo. Više nitko nije mogao da se prebaci preko tog Crnog vrha«.

Tadašnji komandant Devete divizije, Vicko Krstulović, sjeća se kako je on doživio prelaz preko Šiljevice:

— Na jednom prevoju iznad Konjica bio je jedan, i to jedini, pod ledom, strmi i uzan prolaz, koji je stalno tukla neprijateljeva brdska artiljerija. Taj prolaz je zbog mraza bilo skoro nemoguće preći. Strm teren i ponor pod njim značili su gotovo sigurnu smrt za svakoga ko bi se okliznuo. Prolazilo se puzeći, a pod noge konja stavljali smo čebad, dijelove odjeće i slično i umotavalci ih da se ne kližu. Pa ipak, uza sve te mjere, okliznulo se i otišlo u nepovrat mnogo konja sa ranjenicima i našlo smrt uz strašne, jezive krike.

Artiljerija iz Konjica još je tukla kad smo se počeli pripremati za noćni marš. Bio je već mrak, te je trebalo krenuti.

Ante Roje, politički komesar brigade, opisuje u svojim sjećanjima kako je gotovo trčeći išao od grupe do grupe boraca, uz nosila, i prenosio naređenje štaba:

— Dižite nosila, drugovi!

Teško ide. Borci se jedva kreću. Neki kao da ne mogu da maknu.

— Hajdemo, drugovi, saberimo snagu, još malo pa smo u selu.

— Ubij me, druže, ne mogu — dopre glas do komesara.

— Drugovi, moramo. Dižite nosila.

Iscrpljeni od gladi, napora i zime, borci izgledaju kao mrtvaci. Uvjeravanja ne pomažu, sem kad je riječ o komunistima.

— Šta da radimo? — pita komesar komandanta Dudu, koji ga je pristigao u sredini kolone.

— Pokušajmo da prvi dignemo nosila, možda će ići.

I tako, mi iz štaba brigade i politodjela prihvatismo se prvih nosila. Za nama digoše nosila komandiri i komesari četa i drugovi iz štabova bataljona. To je podstaklo borce. Jedan za drugim ustadoše i prihvatiše se nosila s ranjenicima.

Jedna po jedna nosila se podigoše i kolona krenula iz strme padine Prenja.

— Jedan drug je umro pod nosilima — javlja veza.

Tek što je posljednji ranjenik sklonjen sa staze, cijela kolona boraca koji su nosili ranjenike skrenula u šumu, sa staze, doleti eskadrila njemačkih aviona. Bombardirali su i mitraljirali sve unaokolo. Srećom ranjenici su bili u šumi, te gubitaka nije bilo. Ali, tu se nije smjelo dalje ostati: rajon na kom su partizani je otkriven, staza je otkrivena. Tu je bilo mnogo ranjenika i tifusara za svojim ešalonima. Njih su uglavnom nosili zarobljeni Talijani, ili su bili na konjima, koji su od iznemoglosti pocrkali. Najviše je bilo tifusara. Mnogi su bili u ropcu i tifusnoj agoniji. U prividjenju razgovaraju sa svojim najbližima, dozivaju majku, sestre, oca, traže hrane, prisjećaju se kućnih svetkovina ...

Dan se gubio. Samo što mrak nije počeo da obavija visoke vrhove Bjelašnice i Visočice na istoku. Noć je na domaku, a čelo divizijske kolone, prikovano za zemlju zbog aktivnosti neprijateljeve avijacije, još se nije moglo zaputiti prema Gornjoj Bijeloj.

Posljednje eskadre neprijateljevih aviona odlazile su u smiraj dana.

KAZIVANJE DUŠANA KOŠTICA

Dušan Kostić, književnik, prvoborac, ispričao je jednom prilikom piscu ove knjige neobično težak i dramatičan slučaj koji je doživio u to vrijeme u selu Visu, kroz koje su u maršu prolazili i borci Treće dalmatinske brigade:

— Nekoliko nas tifusara bilo je u jednoj kući. Zbog mjera predostrožnosti dobro su nas zatvorili i zabravili vrata. Nakon izvjesnog vremena čuli smo grozničavu lpu na vratima, vikanje i preklinjanje više glasova da otvorimo kolibu. Uzaludan je bio naš odgovor, prijekoran i molećiv:

»Drugovi, mi smo tifusari, bježite što dalje od nas i tih vrata. Zarazit ćete se, drugovi, bježite!«

»Otvorite, drugovi, smrzavamo se. Ne možemo više, otvorite!« — vikali su i lupali oni izvana, što je jezivo odzvanjalo u našoj polumračnoj i zagušljivoj straćari. Ništa nam nije preostalo nego da se zgurimo i da se ne javljamo.

Poslije izvjesnog vremena vika i lupa na vratima su počele jenjavati. Ubrzo je zavladao mir. Mishili smo — otišli su. Bilo nam ih je žao, ali smo u isto vrijeme bili sretni jer su izbjegli zarazu. Spasili su se, pomislio sam.

Pred sumrak sam odlučio da izadem iz kolibe i provjerim što se unaokolo događa. Zaprepastio sam se kad sam pred ulazom u našu kolibu, u snijegu i ledu ugledao kako leže tri čovjeka. Po lakoj odjeći

na njima ustanovili smo da su Dalmatinci, pripadnici one dalmatinske partizanske jedinice koja je toga dana prošla ovim selom. Smrznuli su se tu, pred našom kolibom. Bio je to strašan prizor.

DVADESET PARTIJSKIH ĆELIJA

Dok su borci Četvrte brigade kod Memeja Sela izvlačili i prenosili ranjenike u rajon Idbara, a borci Pete brigade ispred nje donosili teške ranjenike i peli se strmom stranom iz rajona Idbara k planini Ljubinji prikupljajući teže ranjenike po okolnim stazama, u rajonu Visa i Šiljevice sve se bilo zaledilo, jer je duvao ledeni vjetar.

Ranjenici su prenijeti u rajon sela Kule i Graničnice. Time je bio izvršen jedan od najčasnijih zadataka koje su jedinice Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije mogle dobiti od svog Vrhovnog komandanta.

Pošto je zadatak izvršen to jest pošto su ranjenici prenijeti, Treća brigada i druge jedinice Devete divizije našle su se po selima na sjeverozapadnom obodu Nevesinjskog polja, gdje je bilo predviđeno da se borci odmore i srede. I mjesec dana bilo je malo da se fizički i psihički iscrpljena, izmrcvarena tijela odmore i oporave. No, rat je rat, i nije bilo mogućnosti da se udovolji najosnovnijim potrebama. Borci su se odmarali tri dana, a već četvrtog, to jest 28. i 29. marta su Treća i Peta brigada i jedinice Treće udarne divizije jurišale na Nevesinje i oslobodile ga.

Od 3. do 5. aprila 1943, prema jednom izvještaju rukovodioca politodjela Treće dalmatinske brigade Dobrivoja Vidića, Treća brigada je stalno bila u pokretu i u borbama na prostoru od Vrlike do Nevesinja. U njenim jedinicama, kaže se dalje u izvještaju, bilo je ukupno 20 partijskih ćelija sa 139 članova i 69 kandidata KPJ i sa 221 skojevcem. U tom razdo-

biju u borbama je poginulo 11 članova i 16 kandidata KPJ i 35 omladinaca članova Skoja.

U tom razdoblju, to jest u vrijeme dok je brigada pripadala Devetoj diviziji, u njoj je formiran i Četvrti bataljon. On je obrazovan isključivo od novih boraca dobrovoljaca. Od 217 boraca, koliko ih je bilo u tom bataljonu, više od stotinu je bilo bez oružja. Inače, kao što smo rekli, Treća brigada je imala 750 boraca, a oružje je posjedovalo njih 500, ili dvije trećine ljudstva.

U NEVESINJU

Pošto su udružene snage Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba zauzele Nevesinje i Kalinovik stvoreni su uvjeti za lakše prebacivanje i bolji razmještaj velikog broja ranjenika prenijetih iz Krstača, odnosno sa obale Neretve u Hercegovinu, u područje Nevesinskog polja.

I jedinice Devete divizije, to jest Treće brigade, predale su u Nevesinjskom polju svoje ranjenike drugim jedinicama, koje su ih prihvatile i nastavile da nose do Centralne bolnice.

Bitka na Neretvi je bila završena. Zahvaljujući natčovječanskim naporima borci Treće dalmatinske i drugih jedinica Devete dalmatinske i Sedme i banijske divizije časno su izvršili zadatak. Nakon toga su gotovo svi borci bili krajnje iscrpljeni, premoreni, napačeni. Pored toga što ih je čekao neprijatelj — četnici i Talijani prikupljeni na padinama planine Veleža — borce Treće dalmatinske je napao novi, isto tako opasan neprijatelj. To je bio tifus, mada su harale i druge bolesti prouzrokovane iscrpljenošću, teškim marševima, slabom ishranom i jakom zimom. Tifus je ipak bio najopasniji i najviše je desetkovao jedinice.

Posljednjeg dana marta 1943., kada je za jedinice Treće dalmatinske bio kraj borbi na Neretvi, Vrhovni štab je naredio štabu Devete divizije da ostane u Nevesinjskom polju kao zaštitnica Treće divizije, kojom je tada komandovao Sava Kovačević. To je bila prilika za borce Treće brigade da se ponovo sastanu s proleterima, s kojima su na prelazu iz 1942. u 1943. godinu zajednički izvodili akcije u srednjoj Dalmaciji.

Dok je Treća divizija čistila Gacku dolinu Talijani i četnici su napali premorene i još nesređene jedinice Devete divizije. Uspjeli su da zauzmu Nevesinje. Bilo je to 7. aprila.

Tri dana kasnije, 10. aprila, Treća brigada je zajedno sa ostalim snagama Devete divizije i uz pomoć Pete crnogorske brigade iz sastava Treće divizije, poduzela protivnapad na isturenu četničko-talijansku kolonu, koja je upala u Nevesinje i Nevesinjsko polje. Plan da se neprijatelj opkoli i uništi na odsjeku Blagaja na žalost nije uspio. Bez obzira na to, akcija je ipak dala rezultate — neprijateljeve snage su se povukle.

Borbama na sektoru Nevesinja, vođenim 11. aprila 1943. završen je borbeni put Treće dalmatinске brigade u zimskim operacijama koje su poduzeli Nijemci protiv Narodnooslobodilačke vojske i koje su poznate pod nazivom četvrta neprijateljska ofenziva. Nevesinje je poslije prvog oslobođanja, od 21. marta do 16. aprila triput prelazilo iz ruku u ruke: čas su u njemu bili partizani, čas četnici sa svojim gospodarima Talijanima.

Za vrijeme borbi oko Nevesinja borci Treće brigade su grcali u teškoćama: tifus je harao u svim jedinicama Devete divizije; ishrana je bila slaba; mnogi borci su bili tako reći potpuno iscrpljeni kako od marša i prijenosa ranjenika tako i od posljednjih borbi koje su im nametnuli četnici i Talijani. Bio je

potreban duži odmor i najneophodnije vrijeme za sređivanje jedinica. Međutim, to je bilo nemoguće osigurati. Situacija je i dalje bila kritična.

Bila je na pomolu nova ofenziva okupatora i domaćih izdajnika koja je poznata pod nazivom peta neprijateljska ofenziva.

Od svih jedinica Devete dalmatinske divizije u ofenzivu je ušla samo Treća dalmatinska brigada. Zbog velikih gubitaka u dotadašnjim borbama, epidemije tifusa, a i potrebe za popunom drugih brigada NOV, rasformirane su Četvrta i Peta brigada, kao i Deveta divizija kao kompletna veća formacija.

»STOJTE, LJUDI, NE STRIJELJAJTE...«

U oslobođenom Nevesinju je, po pričanju Ante Roje, jedan borac pri pretresu nekog stana uzeo par čarapa. Taj prijestup, nedoličan partizanu, bio je predmet prepričavanja u mjestu. Trebalo je brzo reagirati, uvjeriti mještane da su takvi postupci tudi borcima za slobodu i upozoriti partizane da tako nešto povlači najtežu kaznu. Prijestupniku je oduzeto oružje i lišen je slobode. Poslije dugog vijećanja, Vojni sud brigade je donio presudu: borac koji je učinio prekršaj osuden je na smrt strijeljanjem. Kaznu je trebalo izvršiti javno, pred narodom Nevesinja i otvoreno kazati da prijestupnik nije ni četnik, ni ustaša, već partizan, koji se borio za narod, ali koji se teško ogriješio o moral i načela boraca Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Pred samou strijeljanje je okupljenom narodu pročitana presuda i dato je obrazloženje. Zavladala je gluha tišina. Osuđeni je zatražio riječ. Obraćajući se narodu i svojim drugovima, govorio je o svojoj pogrešci i tražio da se nad njim izvrši pravedna kazna. Borac koji se prethodne noći borio prsa u

prsa sa četnicima i Talijanima sada je, eto, pred narodom i borcima osuđivao sebe i branio lik partizana, narodnog borca.

Atmosfera je postala mučna. Ljudima se steglo u grlu. Nastupio je trenutak teškog saosjećanja kako kod mještana tako i kod partizana — priča Ante Roje.

»Kakva je to pravda kod partizana? Već su jednoga strijeljali za nekoliko krumpira, a sada ovoga za čarape! — govorili su mještani šapatom, poluglasno.

Više ljudi je uzviknulo u jedan glas: »Stojte, ljudi, ne strijeljajte!«

Zahtjev naroda je bio jednodušan. On je oprostio. I od nas je tražio da oprostimo drugu. Borci su čitali. U njihovim očima su se vidjele suze. One su pozivale na praštanje. U ime humanosti, onog snažnog poriva koji ih je nosio i onda kad im je bilo najteže. Taj jednodušni zahtjev nije se mogao odbiti. Strijeljanje nije izvršeno.

Tih dana se u Nevesinju najčešće govorilo o tom događaju i o partizanima, koji za razliku od ustaša i četnika, nisu pljačkaši nego istinska narodna vojska.

* * *

*

Deveta dalmatinska divizija je 14. aprila 1943. godine rasformirana. Pod specifičnim okolnostima. Njena Treća brigada, kao najstarija i najbrojnija, a prema tome i u vojnopolitičkom pogledu najbolja, ostala je samostalna formacija. Samo, ona je sada bila mnogo veća, jer je popunjena borcima iz dodatašnje Četvrte i Pete brigade, koje su također rasformirane. Imala je pet bataljona.

Samo neki dan poslije reorganizacije Devete divizije Treća brigada je dobila naređenje da se prebaci u Sandžak i da uđe u sastav Prve proleterske

divizije, odnosno Glavne operativne grupe Vrhovnog štaba NOV i POJ. Od tada Treća brigada i njeni prekaljeni borci upisuju u svoju povijest najznačajnije stranice. To je najslijepije i najznačajnije razdoblje njenog borbenog puta. Najsjajnije i najznačajnije zbog toga što od tada ona učestvuje u petoj ofenzivi.

U to vrijeme — sredinom aprila, kada je reorganizirana — brigadom komanduju komandant Vojin Popović, politički komesar Milija Stanišić, zamjenik komandanta brigade Branko Dude, zamjenik političkog komesara Ante Roje, načelnik štaba Stanko Parmač, intendant Ivo Šperac, a referent saniteta Ratko Viličić.

Prvim bataljonom su komandovali Petar Jelovac, komandant, i Čedomir Cvrlje, politički komesar; Drugim Jošo Durbaba i Ante Jukić Augustin; Trećim Mijo Jerković i Jozo Tomašević; Četvrtim Ante Milić i Ivan Šalov, a Petim Voja Sekulić i Petar Bogunović.

IZ HERCEGOVINE U SANDŽAK

Treća brigada je krenula u Sandžak, u rajon Pljevalja, da bi tamo smijenila Treću krajišku brigadu.

Put u nepoznat kraj počeo je 30. aprila, a vodio je preko Kalinovika, Broda na Drini i Zavajita do Pljevalja. Marš je trajao pet dana, i bio je izuzetno težak i složen.

— Marš od Nevesinja do Pljevalja — priča danas Branko Dude — bio je težak i naporan najviše zbog tifusa. Na tom putu je izbačeno iz stroja oko 300 boraca, a najveći broj od njih bio je obolio od te opake bolesti. Uvjeti za spriječavanje epidemije, za liječenje i rehabilitaciju oboljelih bili su vrlo slabi. Kada je počela nova neprijateljska ofenziva u brigadi još nisu bile otklonjene teške posljedice pret-hodnih borbi i natčovječanskih napora boraca prilikom forsiranja Neretve i prijenosa ranjenika od Jablanice do Glavatičeva. Predstojala je borba na dva fronta: protiv neprijatelja i tifusa.

Istina, vrijeme za izvođenje marša bilo je povoljno — druga polovica proljeća, ali to, nije mnogo olakšavalo situaciju. Prvi put otkako je formirana Treća brigada se znatno udaljila od svog matičnog područja, od Dalmacije. Hercegovačke vrleti i sandžačke planine, divlje udoline i pitome ali škrte ravnice bile su prvi put pred očima dalmatinskih boraca. Jednom dijelu boraca nije bilo osobito po volji što idu »tako daleko od mora« ali prilike su bile takve i oni su to shvatili.

Bratstvo dalmatinskih, hrvatskih, srpskih i crnogorskih partizana iskovano u dotadašnjim borbama bilo je garancija da će se dalmatinski partizani i u tom kraju osjećati kao »kod svoje kuće«. Tako je i bilo. Njih su srpski i crnogorski proletari prihvatali kao svoju braću po krvi i oružju i s njima krenuli preko Sutjeske i Drine u zajedničke teške borbe protiv okupatora i domaćih izdajnika, koji su sa svih strana nasrnuli na jedinice Narodnooslobodilačke vojske.

Čim su stigli u rajon zapadno od Pljevalja borci brigade su se susreli s Krajišnicima i preuzeли od njih položaj. To je bilo 6. maja.

Brigada je odmah dobila zadatak da glavne njenе snage spriječe neprijatelja do prodre iz Pljevalja pravcem Meljak-Čelebić, kojim se kretala i centralna partizanska bolnica. Dio njenih snaga imao je da zatvara pravac Pljevlja—Kosanica. U skladu s jednim naredenjem dobijenim kasnije, jedan bataljon Dalmatinaca je poslat u selo Boljaniće da tamo uspostavi vezu sa Šestom istočnobosanskom brigadom, koja je tada bila u rajonu Čajniča.

Kada je počela peta neprijateljska ofenziva Treća dalmatinska brigada zatekla se na izvršavanju tog zadatka.

Sedamnaestog maja je štab Drinske operativne grupe uputio Treću brigadu prema rijeci Ćeotini da tamo zauzme položaje i poveže se sa Šestom istočnobosanskom brigadom. U isto vrijeme u taj rajon je bila stigla i Sedma banijska divizija, sa čijim su borcima Dalmatinci drugovali prilikom prijenosa ranjenika i bolesnika.

Čim je banijska divizija stigla njeno rukovodstvo je u rajon jugozapadno od Pljevalja uputilo svoju Osmu brigadu u pomoć Trećoj dalmatinskoj i Šestoj istočnobosanskoj brigadi. S dolaskom tih snaga front na Ćeotini se stabilizirao: svi prilazi njoj su zatvoreni ili su ih zaposjeli partizani.

Na desnoj strani rijeke ostao je jači mostobran isturen prema glavnim snagama njemačke 369. legionarske divizije.

MOSTOBRAN NA ĆEOTINI

U takvoj situaciji sve snage Drinske operativne grupe, uključujući i Treću brigadu, imale su zadatak da drže zaposjednute položaje, da zatvore sve prelaze preko Ćeotine i da stalno izviđaju neprijateljeve garnizone u Foči i Pljevljima. To je značilo da je sektor oko Ćeotina valjalo uporno braniti, jer se obruč oko glavne Operativne grupe stezao.

Treća dalmatinska brigada u datoј situaciji potpada pod taktičku komandu Sedme banjiske divizije i učestvuje u izviđanjima preko rijeke Drine, zone Sut ješke i sela oko Kalino vika.

Sedma banjiska divizija, čiji su borci sa Dalmatinima prenosili ranjenike preko Neretve, bila je više nego prepovoljena: sredinom februara 1943, pred Gornjim Vakufom, ona je imala 3800 boraca, a sredinom maja se bila svela na oko 1800. Gotovo je doživjela sudbinu Devete dalmatinske divizije, s tom razlikom što je ona ostala, a dalmatinska divizija je rasformirana. Otuda je razumljivo što joj je u rajonu Ćeotine privremeno dodijeljena Treća dalmatinska brigada.

Na novim položajima oko rijeke Ćeotine borci Treće brigade prvih dana nisu imali borbenog dodira s neprijateljem, prije svega s Nijemcima. Povremeno su ih uz nemiravali četnici manjim ispadima i djelomično talijanska artiljerija. Ozbiljniju borbu je vodio samo Prvi bataljon. To je bilo 17. maja u selu Boljaniću, a borio se protiv neprijateljskih snaga koje su nastupale od Čajniča prema Pljevljima. Neprijatelj je ipak uspio da bataljon odbací sa saobraćaj nice, a glavnina njegovih snaga je prodrla u Pljevlja.

Predvođeni komandantom Petrom Jelo vičem i političkim komesarom Anton Bilobrkom, borci Prvog bataljona su zajedno sa Šestom istočnobosanskom brigadom na desnoj obali Čeotine uporno vodili borbu s Nijemcima, ali su se, pod teškim uvjetima i neprestanom neravnopravnom borbom, morali povući na lijevu obalu rijeke. Idućeg dana, 18. maja, dijelovi 369. legionarske divizije pokušali su da forsiraju rijeku Ceotinu, ali su ih Dalmatinci i Krajiniči odbili nanijevši im osjetne gubitke. U toj akciji Prvi bataljon je bio stigao u pomoć Četvrtom, koji je bio pod komandom Ante Milića i Ivana Šalova. On je uspio da se po mraku približi položajima, a potom su te dvije jedinice zajednički odbacile neprijatelja i sprječile ga da forsira Ceotinu. U isto vrijeme su stigli i dijelovi Sedme banjske divizije.

Brigada je dobila zadatak da odmah organizira obranu Ceotine na odsjeku Gradac—Petine. Dva ili tri dana kasnije sektor odbrane je proširen do sela Vikoča. To je učinjeno na taj način što je brigada zadržala slabije dijelove na desnoj obali rijeke, odnosno smijenila na tom odsjeku dijelove Šeste istočnobosanske brigade. Treća brigada nije dozvolila da neprijatelj forsira rijeku i prodre u pravcu Celebića.

Ubrzo se pokazalo da je obrambeni položaj koji je zauzimala Treća brigada i suviše širok s obzirom na njene mogućnosti. Zato su jedinice bile prisiljene da zauzmu linijski raspored, ne ostavivši rezervu. Obrana je organizirana 20. i 21. maja. Za to vrijeme su istureni dijelovi Četvrtog bataljona vodili borbe s manjim neprijateljevim snagama na desnoj obali Čeotine. Dvadeset drugog maja neprijateljeva avijacija je napala položaje brigade i nanijela osjetne gubitke Drugom bataljonu.

Dvadeset trećeg maja u svanuće neprijateljeve snage su, uz podršku artiljerije i avijacije prešle u opći napad na sektoru Gradac—Mršovo i nakon

upornih borbi odbacile Drugi i Četvrti bataljon Treće brigade i u toku dana forsilale Čeotinu kod sela Gradca. Nijemci su uspostavili mostobran na desnoj obali rijeke i u rajonu sela Gradac—Gerovci.

U noć između 24. i 25. maja Treća brigada je izvela protivnapad, ali bez uspjeha, jer se neprijatelj grčevito i uspješno branio.

To što su izgubljene pozicije na Čeotini kasnije je osjetno uticalo na opći položaj dijela glavnine snaga Narodnooslobodilačke vojske.

Borcima Treće dalmatinske brigade ništa nije polazilo za rukom, jer su bili premoreni od drugih marševa i borbi. Redovi su bili prorijeđeni zbog bolesti i iznemoglosti boraca. Najviše je bilo tifusara i rekonvalsenata. Od tifusa su oboljeli i Stanko Parmać, operativni oficir brigade, i Petar Jelović, komandant bataljona.

Neprijatelj je bio jak — imao je dosta vojske i ona je bila dobro naoružana. Front je bio isuviše širok za slabe snage brigade, a pomoć koju je ona dobijala kako bi izvršila zadatku bila je nedovoljna.

Gotovo sve jedinice Drinske operativne grupe bile su »prilijepljene« za neprijatelja; neprekidno su vodile borbe i mijenjale položaje. U takvoj situaciji ispriječila se bila još jedna nevolja: vrijeme je bilo kišovito, maglovito i prohladno. Uza sve to, teren je Dalmatincima bio gotovo nepoznat i težak — ispresjecan i gusto pošumnjen, što je otežavalо uspostavljanje veze i sadještvo među jedinicama. Zbog loše vidljivosti jednom su snage Četvrtog bataljona kada su pokušale da izvedu protunapad upale u neprijateljev raspored, pa je došlo do borbe prsa u prsa.

Novi protunapad Treća brigada je organizirala u noć između 26. i 27. maja, zajedno s Trećom krajiskom i Osmom banijskom brigadom. Međutim, ni on nije uspio. Neprijateljev mostobran nije osvojen.

So izbora Općinskog narodnooslobodilačkog odbora Ogorja u Vrbi — Zlropolju, 7. novembar 1942.

Duje Bašić, učesnik u španskom građanskom ratu i prvi komandant Prvog bataljona Treće dalmatinske brigade

Teške vremenske prilike, slaba vidljivost i ne-podesnost terena onemogućavale su jedinicama da izadu na položaj.

Poslije tih neuspjeha Treća brigada je sve do 29. maja ostala da brani položaje na kojima se zatekla, ali je s mukom izlazila na kraj s Nijemicima, kojima je bilo stalo da nju i druge jedinice Drinske operativne grupe potisnu i odbace što dalje od posjednutih položaja i koji su za to vršili pritisak.

Po naređenju štaba Sedme banjiskske divizije od 30. maja, Treća dalmatinska je krenula sa svojih položaja i prebacila se prema selu Tepcu, na lijevu obalu Tare. Ona se kretala prema Prvoj proleterskoj diviziji. Naime, članovi njenog štaba trebalo je da se u određeno vrijeme jave štabu Prve proleterske divizije, kojom je komandovao Koča Popović. Nakon prelaska Tare brigada je krenula preko Durmitora i rijeke Pive ka Vučevu.

KOCA POPOVIC OBJAŠNJAVA SITUACIJU

Na sastanku komandanta Prve proleterske divizije Koče Popovića sa članovima štaba Treće brigade dugo se razgovaralo o općem položaju NOV i POJ na Sutješci i o stanju na tom odsjeku fronta.

— Ovo je još jedna neprijateljska ofenziva koja je propala — rekao je Koča. — Nismo dozvolili neprijatelju da okruži i uništi naše snage u međurječju Pive i Tare. Ali to ne znači da su sve teškoće prebrodene. Moramo se probiti preko Zelengore u istočnu Bosnu. Još nemamo podataka o tome kolike su neprijateljeve snage koje se nalaze na Zelengori. Pretpostavljamo ipak da nisu tako velike da bi nas mogle sprječiti da se probijemo.

Obraćajući se članovima štaba Treće brigade, Koča je rekao:

— Vaš zadatak je da na odsjeku ušća Sutjeske u Drinu (Curevo—Sadići) smijenite snage Seste istočnobosanske brigade i jedan bataljon Treće kраjiške brigade. Oni učestvuju u proboru. Vodite računa o tome da nam je držanje Vučeva veoma važno, jer još sve naše jedinice nisu prešle Pivu. Dosadašnji pokušaji neprijatelja da se na tom odsjeku probije nisu uspjeli. Naše jedinice su ga stalno odbijale...

Poslije tog sastanka u štabu Prve proleterske divizije (o kojem je Branko Dude zapisaо sjećanja u knjizi »Sutjeska«), drugovima iz štaba Treće brigade situacija je bila jasnija. Bilo je očigledno da neprijatelj sužava obruč i da se težište borbe prenosi na Sutjesku.

Sve do dolaska Sedme banijske divizije Treća brigada je uporno branila položaje koji su joj povjereni, izvršivši na taj način zadatak dobijen od Koče Popovića. Neprijatelj nije pokušavao da se iz kanjona Sutjeske popne na Vučovo, već se ograničio na aktivnost artiljerije, koja je nemilice tukla položaje dalmatinskih boraca. U takvoj situaciji bilo je najteže održati položaje na sektoru Pustog polja, na ušću Sutjeske u Drinu, jer su oni bili veoma izloženi frontalnim napadima i djelstvima njemačke avijacije. Osjetne gubitke od neprijateljeve avijacije pretrpio je i Drugi bataljon.

Situacija je bila vrlo teška i složena, naročito za Treću brigadu.

SITUACIJA SE MIJENJA SVAKOG SATA

Prodor 369. divizije značio je vrlo ozbiljnu opasnost za desni bok Prve proleterske divizije. S obzirom na takvu situaciju, komandant divizije Koče Popović je naredio da se Drinska operativna grupa povuče natrag s tim da se desno krilo i centar oslanjaju na planinu Ljubišnju. Ostale snage su ostav-

ljene na položajima koji su bili okrenuti prema neprijateljevim snagama — prema grupi »Gerthler«.

Istog dana poslije podne Koča Popović je poslao radiogram štabu Sedme banijske divizije, u kome je stajalo:

»Zbog povlačenja Treće dalmatinske, naše će se jedinice povući ka Ljubišnji. Javite o situaciji kod vas. Koča.«

Odgovor štaba Sedme divizije radiogramom od

26. maja poslatom u 7.30 sati glasio je:

»Neprijatelj jučer potisnuo Dalmatince i prešao kod D. Gradca Čeotinu. Naredili smo Osmoj (brigadi — prim. p.) da ih potpomogne u kontranapadu. O rezultatima još nema izvještaja... Jučer smo se sukobili s neprijateljem na sektoru Miljković—Maoče. Neprijatelj je odbijen ... Jakšić.«

Istog dana u 6.15 sati Koča Popović je poslao depešu Vrhovnom štabu NOVJ:

»Zbog situacije kod Treće dalmatinske brigade morali smo naređiti našim jedinicama da se povlače i oslone na Ljubišnju. Situacija je veoma ozbiljna. Nužno što pre preći Taru. Koča.«

U toj dramatičnoj situaciji stigao je odgovor Vrhovnog štaba:

»Niste smjeli naređiti povlačenje do Ljubišnje. Trebali ste poslati jednu brigadu prema Gradcu da odbaci zajedno sa ostalim jedinicama neprijatelja preko Čeotine. Morate blokirati neprijateljske jedinice na Zlatnom Boru i po svaku cijenu osigurati prijelaz preko Uzlupa. Taj je prijelaz od životne važnosti za nas. Prebacite odmah jednu brigadu prema Gradcu. Koča neka odmah dođe kod nas na Zabljak. Izdržite krajnje moguće, jer od toga zavisi naš uspjeh. Terzić.«

RATNI VETERANI IZ BOLJANIĆA

Kad je Treća dalmatinska brigada napustila razon Ceotine i krenula prema Vučevu, vodeći uz put borbe s Nijemcima koji su nadirali prema glavnim snaga okupljenih oko Vrhovnog štaba, njen Treći bataljon, koji je predvodio komesar Stevo Marković (jer je komandant bio obolio od tifusa), našao se u selu Boljaniću. Prije toga bataljon je odbio njemačke snage, a kao privremeno odredište je naznačeno upravo to selo.

Boljaniće je nešto veće tipično seosko naselje s pomalo neobičnim stanovništvom. Neobičnim zbog toga što je u njemu bilo mnogo starijih ljudi, ratnih veteranata, porijeklom iz Crne Gore, koji su se poslije balkanskog i prvog svjetskog rata tu naselili i zasnovali porodice. U neku ruku tu je bilo selo ponositih staraca ratnika, koji su svaku vojsku koja bi prolazila pored njihovih kuća, preko njihovih njiva i pašnjaka sumnjičavio i podozrivo gledali. Ti ratni veterani su mnogo vodili računa o tome kako izgleda vojska koja dode u njihovo selo i njegovu okolicu i kakav je svaki vojnik koji uđe u njihovu kuću.

Kad je Treći bataljon stigao u selo, oko komesara bataljona i drugih starješina i nekolicine partizana brzo se okupila oveća grupa starijih seljaka.

— Odakle ste vi? upita postariji brkajlija komesara Stevu Markovića, zagledajući njegov šmajser i kaiše na prsima.

— Mi smo Dalmatinci.

Seljaci su sumnjičavio vrtjeli glavama, a poneki od njih je i gundao.

Odjednom će komesar Stevo Marković:

— Što, nije vam drago?

— Ma — opet će onaj stari — čuli smo da niste dobri strijelci, borci.

Komesaru i ratniku, prekaljenom radniku cementašu Stevi Markoviću to nije bilo pravo. Rekao je okupljenim seljacima:

— Zar bismo mi došli ovako orni i u ovolikom broju do vas, ovdje u Sandžak, da smo slaba vojska. Možete li vi shvatiti i razumjeti što smo sve preturili preko glave u ofenzivama i u blokadama koje su nam priredili Nijemci, ustaše i četnici da bismo se probili od mora do vašeg sela ... Zar se mogu probiti slabici vojnici? Vidite li, ljudi, kakvo je ovo vrijeme i kako se mora voditi borba za slobodu. Drugačiji je ovo rat. Mi jesmo primorci, ali se umijemo boriti. Mi smo...

— Ma, znamo mi to, nego... — primijetio je drugi starac gledajući u »onoga« što »vodi glavnu riječ«.

— Dobro, vi Dalmatinci, — opet će starac — dokažite nam da ste dobri vojnici. Imate li, bolan, dobrijeh strijelaca?

— Pa, imamo, stari, — pomalo ljutito progunda komesar Marković.

— Bi li mi mogli vidjeti lično kako gađate?

— Zašto ne biste — opet će komesar.

Stivo Marković se okreće svojim drugovima i komandiru Prve čete povika kao da poziva na pokret:

— Pošalji mi odmah mitraljesca Petra Senadera.

Mitraljezac Petar ubrzo stiže sa svojim oružjem.

Stivo i Petar su se veoma dobro poznavali, jer su obojica iz Solina. Radili su zajedno u tvornici cementa.

— Izvoli, druže komesaru! — oštro je raportirao Petar.

— Vidiš si onu vranu na onome stablu?

— Vidim.

— E, gađaj je.

— Ali, druže komesaru, zašto?

— Ništa ne pitaj, gađaj.

Seljaci i partizani, kao na kakvom svečanom skupu, napravili su polukrug, okrenuti licem prema stablu na kojem je čučala vrana.

— Druže komesaru, tko će, vraga, pogoditi vranu...

— Ti. Pokušaj. Jesi li strijelac ili nisi. Nije ti prvi put da gadaš crnog vraga.

— Ali, druže komesaru, nije li šteta trošiti municiju.

— Ostavi ti to. Bit će metaka. Imaju ih Nijemci i Talijani.

Mitraljezac nanišani... Odjeknu pucanj. Vrana pade.

— Pogodi...

— Bogme, dobar strijelac.

— Vidje li ga ...

— Pogodi iz prve ...

Stevo Marković pogleda okupljene seljake kao da im je htio reći: »Jesmo li dobri strijelci ili nismo?« Pretpostavlja je da su seljaci iz toga sela bili krivo obaviješteni o borbenim sposobnostima dalmatinskih partizana pa su htjeli da »okušaju« svoju vojsku i njihovu sposobnost.

Poslije toga seljaci doniješe u logorište partizanskog bataljona pedesetak velikih okruglih topnih poğača. To je bezmalo bilo dovoljno cijelom bataljonu za jedan obrok. Kasnije je jedan seljak poklonio bataljonu više konjskih tovara nesamljevenog žita.

KAZIVANJE FILIPA VUCKOVICA

Borac Petog bataljona Treće dalmatinske brigade Filip Vučković je dan prije nego što je njegova jedinica zaposjela položaje na lijevoj obali rijeke Ceotine, zapadno od Pljevalja, naišao na svog mještanina Antu Marasovića zvanog Cikara. Njihovi bataljoni su se susreli na maršu. Drugovi su bili neobično radosni

zbog susreta. No, Čikara nije mogao da se raduje kao što je to mogao Filip, jer je bio bolestan od tifusa. Kad se sreo s Filipom, on je sjedio naslonjen na oveči kamen. Bio je blijed i iscrpljen.

— Na prvi pogled — pričao je kasnije Filip — nisam mogao da vjerujem da je to onaj snažni, rumeni Čikara, moj dragi mještanin, hrabar momak. »Ne mogu dalje, Filipe«, rekao je Čikara kada sam ga upitao šta tu sjedi.

Dugo smo tako ostali, gledali jedan u drugoga. Ja sam bio nemoćan. Čikarin je bataljon već bio prilično odmakao. Moj drug Ante zaista nije mogao dalje. Po njegovom posve ispijenom licu, izbuljenim očima i pocrnjelim usnama zaključio sam da je kod njega bolest uzela maha. Ponudio sam mu konja i pomogao mu da se ubaci u sedlo. Kako se na konju nije mogao sigurno držati, odredili smo jednog borca da ga sproveđe do bataljona. Poslije nekoliko dana našao sam ga u bolnici u selu Višnjici. Bio je u nesvijesti. Tek ponekad bi ponešto buncao i vikao: »Daj mi pušku ... Ubij ga ...«, da bi časak nakon toga tihim i mirnim glasom molio bolničarku: »Dru-garice, daj mi malo mljeka!«

Čikara je umro, rekli su mi kasnije drugovi, dva dana poslije našeg susreta u bolnici. Sahranjen je u selu Višnjici. U tom selu su ostavili kosti mnogi borci Treće dalmatinske koji su bili oboljeli, uglavnom, od tifusa.

Negdje pri kraju maja neprijatelj je uspio da odbaci naše jedinice s lijeve obale Čeotine i uspostavi vrlo jak mostobran u rajonu sela Gradac—Popov Dol. U posljednjem protivnapadu naših jedinica na njemački mostobran teško je ranjen pomoćnik komesara čete Stipe Piližota, iz Šibenika. Na vrhovima planine Ljubišnje sustigao sam drugove koji su ga nosili na primitivnim partizanskim nosilima, na šatorskom krilu razapetom između dvije motke. Molio me je da mu dam pištolj i da ga ostavimo, jer,

kako reče, »nema nikakve koristi da se sa mnom mučite noseći me«.

Kada sam se u jednom trenutku odvojio od njegovih nosila čuo sam kako moli borce da ga spustimo na zemlju, da ga ubiju ili ostave, jer on neće preživjeti teške rane koje je zadobio u borbi. Istina, njegova rana na grudima bila je teška i opasna. Prije nego što smo stigli na rijeku Taru, saznao sam da je na južnim obroncima planine Ljubišnje Stipe podlegao. Bio je to junak u pravom smislu riječi. I umro je junački.

Maršujući dalje prema Vučevu stigli smo na rijeku Taru, gdje je već bio izgrađen viseći most, koji se, obješen o čeličnu užad, njihao kao klada. Preko njega se moralо vrlo oprezno hodati u koloni po jedan i na većem rastojanju. Ali jedan naš borac, koji je zbog toga što je most bio uzak i što mu je drvena ograda bila slaba, pao je u rijeku, koja ga je odnijela, progtalala.

Preko mosta smo prešli u prve jutarnje sate. Potom smo izašli na sjeverne padine Durmitora, na jedan močvarni plato, gdje smo se odmarali do svanača. Tu smo pojeli posljednji obrok hrane, koji je stajao kao zaliha u intendanturi brigade — komadić govedđeg mesa i pola porcije vrlo rijetke zobene kaše.

Tridesetog maja ujutro krenuli smo preko Durmitora. Bilo je vrlo hladno. Na njegovim vrhovima padaо je snijeg. Mi smo bili onemoćali. U sumrak istoga dana stigli smo na Sušićko jezero. Tu smo se malo odmorili, a potom nastavili put prema kanjonu Pive, koju smo prešli pošto smo svladali jedan improvizirani — »partizanski« most. U rane jutarnje sate posljednjeg dana maja produžili smo prema Vučevu.

Dva dana nismo ništa jeli. Svi smo iscrpljeni. Sa sobom vodimo nekoliko boraca oboljelih od tifusa i više ranjenika. Situacija je takva da su morali s nama. Bolnice su ostale daleko za nama. Na putu

od Pive do Vučeva borci našeg Petog bataljona su našli na jednog ostavljenog konja koji nije mogao da hoda. Odmah su se borci počeli došaptavati kako bi bilo dobro zaklati ga, prokuhati i pojesti. Nitko nikome nije mogao zamjeriti zbog takve ideje. Tako je i učinjeno. Čim su stigli intendant i mesar zaklali su konja i natovarili meso na naše tegleće konje. Trebalo je dosta vatre i vremena da se stara konjetina skuha, a gladni borci su bili nestrljivi. Stalno su obilazili oko kazana i zapitkivali da li je gotovo i hoće li brzo. Poslije tri sata kuhanja počela je dioba obroka polukuhanog i neobično tvrdog mesa.

Od drugog do šestog juna pojeli smo sve konje koje smo imali u batalionu. Zbog teških i napornih marševa i danonoćne borbe po teškom terenu, na kome nije bilo »ni kuće ni kućišta«, zbog sve većeg broja bolesnika, naročito tifusara, hrana se morala pojačati...

POSLJEDNJI DANI BRIGADE IZ ZLOPOLJA

Prvog dana juna 1943. godine, u sklopu općeg napada glavnine Operativne grupe Narodnooslobodičke vojske poduzetog radi proširenja mostobrana na Sutjesci, Treća dalmatinska brigada je bila određena da osigurava Vučeve.

Samo šest dana kasnije, 6. juna, u vrijeme najžešćih borbi na Sutjesci i najteže situacije za glavnine snaga NOVJ, Treća dalmatinska brigada je rasformirana.

Branko Dude, koji je u vrijeme rasformiranja Treće dalmatinske bio zamjenik komandanta brigade, tvrdi da je brigada rasformirana »radi popune Prve i Druge proleterske divizije«. »Njen Drugi bataljon«, kaže Dude, »bio je popunjén i upućen u Drugu dalmatinsku brigadu. Od ostalih boraca formirana su dva ojačana bataljona i upućena da po-

pune ostale jedinice Prve i Druge proleterske divizije».

U žestokim i sudbonosnim bitkama koje su vođene kasnije Drugi bataljon se, u sastavu Druge dalmatinske brigade, probijao i vodio teške borbe na Zelengori, a ostala dva bataljona su samostalno vodila borbe i probijala se iz okruženja. Ta dva bataljona su tek kod sela Miljevine ušla u sastav jedinica u koje su bila određena.

... Ivo Rudan, metalски radnik iz Solina kod Splita, bio je od onih boraca koji se nisu lako mirili s time da poslije rasformiranja brigade odu u drugu jedinicu. Iako je prešao u Drugu dalmatinsku, opet među »svojek« zemljake, pritajeno je tugovao za Trećom brigadom i borcima u svome vodu, s kojima je prevadio dug i težak put od rodnog kraja do Sandžaka i Vučeva. Ivo je u Trećoj brigadi bio vodnik minobacačkog voda. Tu dužnost je dobio i u novoj jedinici, u koju je prešao zajedno sa svojim bacačima.

U vrijeme proboga preko Zelengore jedinicama je bilo naređeno da se rasterete teškog naoružanja kako bi bile što pokretljivije. Manje-više svi su izvršili naređenje osim Ive Rudana. On nikako nije htio da se odvoji od svojih bacača. Na savjet mnogih drugova da zakopa bacač Rudan je odgovarao: »Ne, teško mi je od njih se rastati kada se sjetim koliko su nam do sada vrijedili i koliko će nam ubuduće vrijediti. Riješio sam da izdržim do kraja. Oružje nikada neću baciti. Inače, za to nikad nije kasno. Neće me nitko kazniti ako sam u stanju da izdržim usiljene marševe vukući bacače. Znate, ako ih bacim, teško ću do drugih doći.«

Ljubav vodnika Ive Rudana minobacačlje prema oružju bila je jača od naređenja. Uostalom, to naređenje nije bilo tako strogo jer je Ivo imao »nešto lakše« teško naoružanje. Epopeju na Sutjesci Ivo je prebrodio sa svojim oružjem. Time se uvijek ponosio.

OBNOVLJENA TREĆA BRIGADA

(Od septembra 1943. do kraja rata)

Treća dalmatinska brigada, koja je poslije velikih gubitaka rasformirana na Sutjesci 6. juna 1943, ponovo je formirana 8. septembra 1943. kod sela Vrlike (blizu Knina). U njen sastav je ušla Grupa udarnih bataljona Dalmacije (Biokovski, Mosorski, Sinjski i Splitski) sa oko 950 boraca. Brigada je dobila isti naziv Treća dalmatinska zbog toga što su se htjeli sačuvati i uspomena na njen prvi proslavljeni sastav, i borbenu tradiciju i kontinuitet u izvršavanju zadataka u narodnooslobodilačkoj borbi.

S obnavljanjem Treće brigade počinje drugi dio njene povijesti. On je kao i prvi ispunjen velikim i značajnim pothvatima, što ju je uvelo u red najboljih brigada Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije.

Upravo u to vrijeme (u jesen 1943.) prema Dalmaciji i međama između Dalmacije, Bosne i Like, Dalmacije i Hercegovine, sve do obale Jadrana, počele su se spuštati dalmatinske i druge jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Prva dalmatinska brigada je prva stigla u Dalmaciju (Druga dalmatinska brigada je ostala u Crnoj Gori do jeseni 1944.).

Pokret više jedinica Narodnooslobodilačke vojske prema Dalmaciji bio je u skladu sa zamisli Vrhovnog štaba NOV i POJ i Centralnog komiteta KPJ da se na obalskom području u trenutku kapitulacije fašističke Italije nade što više jedinica koje bile u stanju da razoružaju talijansku vojsku i da

osujete namjere Nijemaca i njihovih pomagača ustaša i četnika da zaposjednu Split i druge primorske gradove i uopće strategijska uporišta u Dalmaciji.

Procjena Vrhovnog štaba da će Italija uskoro kapitulirati obistinila se: dotadašnji vjerni saveznik Hitlera — Musolinijeva vojska je kapitulirala 8. septembra 1943. To je bio vrlo značajan događaj u razvoju Narodnooslobodilačke vojske ne samo u Dalmaciji već i šire. Taj događaj je u uskoj vezi s obnavljanjem Treće dalmatinske brigade, jer je upravo toga dana formirana. Uz svesrdnu i masovnu podršku naroda partizanske jedinice su osloboidle cij obalski pojas sem gradova Makarske, Omiša, Šibenika, Zadra, Rijeke, Sušaka i Pule. Razoružane su mnoge talijanske jedinice i rodoljubi Dalmacije su došli do većih količina oružja, ratnog materijala i opreme.

Bilo je to vrijeme općeg oduševljenja i poleta naroda u svim krajevima Dalmacije. Zračak slobode je, iako privremeno, osvijetlio slobodarsku Dalmaciju i njen glavni grad Split i nagovijestio konačnu pobjedu nad fašističkim snagama i potpunu slobodu.

Sa jedinicama koje su se spuštale ka Dalmaciji u augustu i septembru 1943, bile su Prva dalmatinska brigada i brigade Prve proleterske divizije, u kojima je bilo mnogo boraca iz ranijih jedinica Devete dalmatinske divizije — Treće, Četvrte i Pete brigade. Povratku u svoj kraj, na more, dalmatinski ratnici su se radovali.

Dok su se, nakon rasformiranja, borci brigada borili po vrletnim Hercegovine, Sandžaka i Crne Gore i dok su mnogi od njih tamo ostali zanavijek — poginuli ili umrli od bolesti i umora, dotle su u Dalmaciji, pod komandom štaba Grupe partizanskih odreda, rasle nove jedinice — grupe, bataljoni i odredi (Splitski, Cetinski, Sjevernodalmatinski, Kninski, Biokovski i drugi). Ti odredi, koji su se više mjeseci junački opirali mnogobrojnim napadima Talijana i koji su koliko-toliko držali oslobođena pod-

ručja Dalmacije, iz dana u dan su bili sve veći, masovniji. I oni su se u vrijeme kapitulacije Italije našli na okupu, pa je od njih i od novih dobrovoljaca formirano ili obnovljeno više novih većih jedinica, među kojima i Treća dalmatinska brigada.

Čim je obnovljena, brigada je ušla u sastav također obnovljene Devete dalmatinske divizije, u čiji su sastav ušle proslavljeni Prva dalmatinska proleterska i na isti način obnovljena Četvrta dalmatinska brigada (poznata i kao Splitska).

Novo poglavlje u povijesti brigade počinje teškim njenim borbama za obranu Splita i jadranskog obal-skog pojasa, Klisa i zagorskog zaleda, a kasnije ona vodi borbe u okviru složenih operacija u sastavu Devete divizije, odnosno Osmog dalmatinskog korpusa.

Brigadu i njene bataljone ponovo su predvodili prekaljeni borci i starješine iz prvog sastava, oni isti ljudi koji su vodili borbe na Maliću, koji su prenosili ranjenike preko Neretve i dalje, koji su oslobođali Nevesinje, doživjeli rasformiranje Devete divizije i učestvovali u epopeji na Sutjesci. Mnoge starješine su po povratku u Dalmaciju zauzele svoja stara mjesta na čelu četa i bataljona u svojoj brigadi, a mnoge su, zato što su na komandnim mjestima ispoljile izuzetnu hrabrost i sposobnost znatno uznapredovale.

Komandant brigade je bio Ivo Purišić. Njega je kasnije naslijedio Josip Babin, odnosno Mate Stančić, narodni heroj.

Zamjenici komandanta bili su Bogdan Viskić i Vinko Grgin, a načelnik štaba Josip Škorpik. Kasnije je za načelnika štaba došao Svetozar Katić, a poslije njega Jovan Škorić.

Politički komesar brigade bio je Andrò Kovachević. Njega je zamijenio Danilo Simonović, a Simonovića Branko Periša. Zamjenik političkog komesara bio je Vlado Bubić Vovo, pomoćnik komesara Berislav Badurina, a poslije njega Velimir Hmjak.

Pošto je obnovljena i konsolidirana brigada je u svom sastavu — među 950 boraca — imala 110 članova i 45 kandidata KPJ i 180 skojevaca. U oktobru i novembru je primljeno u KPJ novih 25 članova. U istom vremenskom razdoblju, tj. od obnavljanja brigade pa do kraja novembra 1943, u borbama protiv okupatora i izdajnika je poginulo 8 članova KPJ, a 15 je ranjeno.

U BORBI ZA SPLIT

U obnovljenoj brigadi bilo je mnogo i Splićana. Kada je kapitulirala Italija, dalmatinske brigade su uz svesrdnu pomoć naroda razoružale posade mnogih okupatorovih garnizona. Tada je Split prvi put oslobođen. Punih 17 dana je bio u rukama jedinica Narodnooslobodilačke vojske.

Nijemci su, po izričitom naređenju Hitlera, na svaki način nastojali da prodru na Jadran i da talijansku okupatorsku vojsku zamijene svojom. Zato su uputili jake snage, i to sa svih strana. Prodor prema Splitu realizirali su iz više pravaca: od Šibenika, Mostara i Knina (preko Vrlike i Sinja). Taj prostor branile su jedinice Četvrte operativne zone, odnosno Devete dalmatinske divizije. Treća brigada je u obrani Splita imala značajnu ulogu, jer je njen zadatak bio da sprječi neprijatelja da iz Sinja prodre u Klis, odnosno u Split. A kada su Nijemci ipak zauzeli Klis, dominantan položaj iznad Splita i njegove neposredne okolice, Treća dalmatinska brigada se našla u takvom položaju da je bila prinuđena da neprekidno vodi borbu s nadmoćnjim njemačkim i ustашkim snagama.

Devetog i desetog septembra 1943. njemačka 7. SS divizija »Princ Eugen« avionima je iz Mostara u Sinj prebacila bataljon vojnika i dijelove 13. puka kako bi što prije stigli u Split i držali ga do dolaska

jačih pješadijskih formacija. Da bi osujetio njemačke planove, štab Četvrte operativne zone je dao u zadatak Trećoj brigadi da osigura pravac eventualnog prodora Nijemaca i ustaša na liniji Vrlika—Sinj. Nešto kasnije, kad su Nijemci uspjeli da slome obranu, to jest snage Prve dalmatinske brigade, i da zauzmu Klis, na pravac Sinj—Klis je prebačena Treća brigada. Već 14. septembra njeni borci su zaposjeli položaje južno od Sinja.

Zbog daljeg razvoja situacije bilo je potrebno da se Treća brigada angažira u istjerivanju Nijemaca iz Klisa, što je bilo vrlo teško ostvariti. U tome se nije uspjelo. Split se morao evakuirati, a jedinice Devete divizije i druge snage koje su branile grad i njegovo šire područje morale su se postepeno povlačiti pred jakim njemačkim snagama ka zaledu dalmatinske zagore: u Kamešnicu, Dinaru, Mosor i Zamosorje.

Svoje zadatke Treća brigada je uspješno izvršila. U višesatnoj borbi vođenoj 15. septembra njeni dijelovi su, u suradnji sa Cetinskom brigadom odbacili Nijemce iz Dicma i Sveti Jakov i tu ih opkolili.

Sredinom oktobra 1943. brigada se našla na sektor Imotski—Aržano.

Dvadesetog oktobra je jedan bataljon brigade, koji je inače držao sektor oko Bilog Briga, uspješno postavio zasjedu neprijatelju. On je sačekao kolonu od oko 150 vojnika koja se bila uputila iz Sinja u pravcu Livna, razbio tu vojsku i najurio na polazne položaje nanijevši joj osjetne gubitke u ljudstvu i materijalu.

Kada se Prva dalmatinska proleterska brigada izdvojila iz sastava Devete divizije i krenula u sastav Dvadeset šeste dalmatinske divizije, njene dotadašnje položaje — prema Imotskom, Posušju i Rakitnom — posjele su jedinice Treće brigade. Te su položaje neprekidno napadale borbene grupe iz sastava zloglasne

njemačke divizije »Princ Eugen«, potpomognute domaćim izdajnicima ustašama i četnicima.

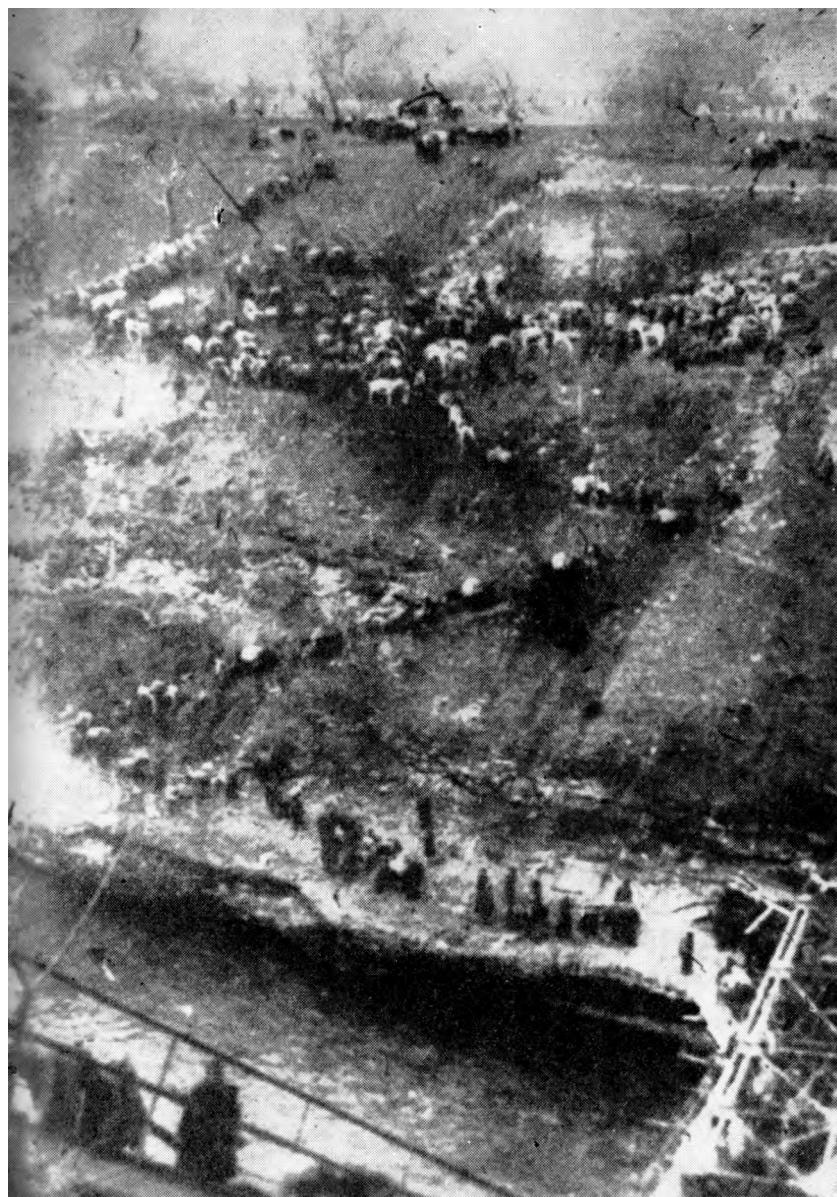
Pošto se brigada jedva držala na tim položajima, štab njene divizije se jedno vrijeme bio zabrinuo za ishod borbi. Svaki čas se očekivalo da će Nijemci, uz pomoć ustaša, razbiti položaje Dalmatinaca i potisnuti ih prema Duvnu.

Posljednjeg dana oktobra, u prve jutarnje sate, Nijemci i ustaše su uz podršku 15 tenkova silovito prodri prema položajima brigade. Ubrzo su bataljoni bili prisiljeni da se povlače, da napuste najprije Snježnicu, zatim Muslić i Bukvac i da se zadovolje položajima na Plješevici. Ali pokazalo se da su bataljoni izloženi neprijateljevom djelstvu s boka. Neprijatelj je pokušao da preko sela Rakitnog zaobiđe lijevo krilo brigade, ali u tome nije uspio.

U tim borbama su četiri borca ranjena, među kojima i komandant Drugog bataljona Mile Skračić, koji je predvodio dvije čete što su isle u napad. Pošto je neprijateljev protivnapad odbijen on je pao jer je bio ranjen. Borci su ga odmah prihvatali, izvukli s položaja i odnijeli u bataljonsko previjalište.

Brigada je potom izvela koncentričan napad na neprijateljeve snage i poslije žestoke borbe odbacila ih natrag, u Posušje i Imotski. Tako je povratila svoje pozicije.

Tada se pokazalo da je cilj drskih ispada Nijemaca iz Posušja bio da se opkole i unište glavne snage Devete divizije na prostoru južno od saobraćajnice Imotski—Trilj. Ali zahvaljujući energičnom otporu najprije Prve, a kasnije Treće brigade i odlučnom protivnapadu Treće, neprijateljeve namjere su osuđene. U tim borbama 15 Nijemaca je poginulo, a veći broj ranjen.

*Dijelovi Treće dalmatinske brigade u sastavu Devete divizije
prelaze Neretvu u četvrtoj ofenzivni*

Grupa boraca sa članovima štaba brigade u Nevesinju, april 1943.

POHVALA OD VRHOVNOG KOMANDANTA

Budući da su Nijemci djelomično uspjeli da snage Osmog dalmatinskog korpusa potisnu u unutrašnjost (u takozvanoj operaciji »Ziethen«), u vrijeme od 12. do 20. novembra 1943. korpus se razvio na prostoru Makarska—Imotski i tu su organizirane operacije. Borbe su se vodile uglavnom na saobraćaj nici Cista—Lovreć—Aržano—Livno. Treća brigada je u sklopu tih operacija imala zadatku da postavljanjem manjih zasjeda duž te saobraćajnice ometa kretanja neprijateljeve motor izaći je i pješadije i njihov eventualni prodor dinarskom grebenu, odnosno jadranskoj obali.

Na osiguranju saobraćajnice brigada je ostala sve do 17. novembra, ali je za to vrijeme izvodila i manje akcije. Neprijatelj je 19. novembra silovito napao Četvrtu splitsku brigadu, ali je Treća brigada odlučno intervenirala i on je taj napad skupo platio: 20 njegovih vojnika je poginulo i 30 je ranjeno. Međutim, osjetne gubitke je pretrpio i Treći bataljon Treće brigade: 9 boraca je poginulo i 6 ranjeno.

Dvadeset sedmog novembra su ustaše iz Posušja napale na položaje Treće brigade. Neprijatelj je pušten da pride blizu, a kada je prišao napadnut je i odbijen u Posušje. Na poprištu borbe ostavio je 28 mrtvih i više ranjenih.

Petog decembra ujutro jača neprijateljeva motorizirana kolona je upala u Duvno i odmah produžila u pravcu Šujice, ali je Treća brigada uspjela da vrati neprijatelja u Duvno. Odmah potom je jedan bataljon upućen na položaje iznad sela Stipanića radi prihvata jednog ugroženog bataljona iz Četvrte splitske brigade.

Poslije prodora njemačkih snaga u Duvno i Livno odlučeno je da se 10. decembra izvrši napad na neprijateljeve garnizone u tim mjestima.

Borbe za Livno, u kojima su učestvovali i borci Treće brigade, bile su vrlo teške i, na žalost, bezuspješne. U prvom naletu na jaka njemačka i ustaška uporišta na prilazu Livnu, borci Treće brigade su zajedno s proleterima iz sastava Treće proleterske krajiške brigade, zadržani na samoj ivici grada, pa su se obje brigade morale izjutra povući na polazni položaj.

Nijemci su, potpomognuti ustašama 15. decembra iz Livna napali partizanske položaje oko tog gradića, ali su dva bataljona brigade sačekala jednu kolonu koja je nasrnula na Blagodiju i Druljsku Dragu i razvila se borba na bliskom odstojanju. Sukob je bio žestok, i trajao je gotovo dva sata. Dalmatinci su odbacili neprijatelja u Livno.

U decembru 1943. na Livno je izvedeno više napada, ali su se oni završavali neuspjehom za partizane. Taj gradić je bio tvrd orah, jer su se Nijemci bili u njemu dobro utvrđili i žestoko su se branili. Treća brigada je samo 17. decembra izgubila 18 boraca, a 25 je ranjeno i 4 su nestala.

Za uporne četrnaestodnevne borbe na sektoru Aržana i Posušja, kao i za borbe vodene u oktobru, novembru i decembru 1943. za Livno u toku šeste neprijateljske ofenzive, borci i rukovodioci Treće dalmatinske brigade su dobili zaslужeno priznanje od Vrhovnog komandanta, koje je nosilo datum 3. januar 1944.

Titovo pismeno priznanje je pročitano pred strojem, a borci su ga primili s radošću i ponosom. Razumije se da ih je ono podstaklo i ponijelo u nove borbe i nove uspjehe.

Situacija u jednom dijelu zapadne Bosne nala-gala je snagama Devete divizije, a samim tim i Treće brigade, da se rasporede tako da mogu sprječiti neprijatelja ako bi pokušao da prodre iz pravaca Livno—Glamoč i Glamoč—Mliništa. Pošto su Nijemci bili jaki, trebalo je da se partizanske snage srede i

da sačekaju povoljnije uvjete za dalje izvođenje operacija. Zbog toga je brigada dobila raspored kojim joj je omogućeno da gotovo svakog trenutka, u slučaju da neprijatelj krene iz Livna, izbjije na Korićnu i zaposjedne najpovoljnije položaje na djejstvu. Sa brigadom je bio i Glamočki partizanski odred.

Dok je brigada držala položaje neprijatelj je u više navrata kretao na nju, te je dolazilo do većih sukoba. Napadi su po pravilu bili iznenadni, tako da starješine brigade nisu imale vremena da napišu zapovijesti. Tako je 16. januara jedna kolona naišla iz Pribelje i rasporedila se u tri pravca. Bilo je negdje oko 8 sati izjutra. Najprije manje, a zatim i veće neprijateljeve snage su krenule ka položajima Treće brigade. Bili su to uglavnom Nijemci (više od 600 vojnika), koje su pratili četnici. Nijemci su željeli da od partizana »očiste« teren između saobraćajnica jer su pretpostavljali da se na njemu nalaze bolnice i skloništa.

Brigada je odolijela nasrtajima jačih neprijatelj evih snaga i spriječila ih da prođu prema položajima koje su držale jedinice divizije kojoj je ona pripadala.

Njemačkoj komandi za Jugoistok bilo je mnogo stalo do toga da njene trupe ovladaju jadranskim poljasom i da odbace partizane daleko od dalmatinske obale. Borci Treće brigade su vodili borbe pod teškim uvjetima — po oštrot zimi, usprkos nedovoljnom i nesigurnom snabdijevanju hranom i municijom. Jedinice su gotovo svakog dana bile u borbi. Livanjsko i Duvanjsko polje bila su jedini snabdjevači partizana. Međutim, zbog stalnog vodenja borbi i neprekidnih marševa nije se mogla osigurati redovna ishrana. Slabo se stajalo sa odjećom i obućom. U pogledu naoružanja i popune municijom nekako se izlazilo na kraj, ali je borce dosta pogadala neređovnost u ishrani. Pa ipak, i pored svega toga — istrajalo se.

U to vrijeme je u brigadi bilo 118 članova 15 kandidata KPJ i 181 skojevac.

* * *

*

Strahujući od invazije savezničkih snaga, na prelazu iz 1943. u 1944. komanda njemačke 2. oklopne armije je odlučila da što više potisne snage Osmog dalmatinskog korpusa iz dinarske planinske oblasti u unutrašnjost Bosne, oslobođi obalski pojas na koji je korpus vršio pritisak i učvrstti garnizone na jadranskoj obali.

Početkom februara 1944. borbena djelstva Devete divizije bila su djelomično uvjetovana situacijom u sjevernoj Dalmaciji, gdje su nadmoćne njemačke snage bile ugrozile Devetnaestu sjevernodalmatinsku diviziju. U to vrijeme je preko toga teritorija sa Visa dolazila u sastav Devete divizije Trinaesta južnodalmatinska brigada. S obzirom na to da je Prva dalmatinska otišla u sastav Dvadeset šeste divizije, Deveta divizija je kao »naknadu« dobila tu brigadu. Da bi prihvatile Sjevernodalmatinsku diviziju Treća brigada Devete divizije približila se području Knina i došla do sektora Bosanskog Grahova. Sve se dobro završilo: Devetnaesta divizija je izbjegla poraz i probila se iz obruča, a Trinaesta brigada je došla u Bosansko Grahovo, u sastav svoje divizije.

STRIJELJANJE KOMANDANTA I KOMESARA PRVOG BATALJONA

Držeći položaje od Bosanskog Grahova prema Kninu, brigada je gotovo svakodnevno vodila borbe. Jedan sasvim slučajan prepad Nijemaca je prouzrokovao teške posljedice po Prvi bataljon. Evo kako se to dogodilo.

Jača kolona njemačkih dobro naoružanih i za ratovanje u zimskim uvjetima dobro opremljenih pješaka — dijelovi 1. brdske divizije — probijala se bespućem od Strmice prema Bosanskom Grahovu. Uz put je naišla na selo Zaselak, gdje su toga trenutka po kućama bili borci Prvog bataljona brigade. Okupatorski vojnici su htjeli da pretresu seoce jer su strahovali da u njemu ima partizana. Bila je vrlo velika studen. Snijeg sa vijavicom gotovo je onemoćučavao kretanje. Kako se to kaže, ni prst pred okom se nije vidio. Tek pristigli borci Prvog bataljona još nisu bili postavili obezbjedenje. Nijemci su po običaju predvodili četnici. Kad su se približili selu četnici su osjetili opasnost i upozorili Nijemce. Ovi su opkolili selo. Svakoj kući su prilazili oprezno, s puškom na gotovs. Razumije se, Nijemci su se našli oči u oči s partizanima. Nastala je borba na život i smrt. Nakon prvih pucnjeva u selu je nastala opća uzbuna. Stab bataljona se bio prosto izgubio, i nije bio u stanju da organizira borbu. Bataljon je pokušao da se izvuče iz sela. To je uspjelo većini boraca, a manji broj je bio primoran da prihvati borbu prsa u prsa. Borba nije dugo trajala, jer su Nijemci i četnici brzo slomili iznenadene partizane.

Čim se onaj dio bataljona koji se izvukao okupio izvan sela konstatirano je da je u selu ostalo pedesetak boraca. Situacija je bila takva da im se nije moglo pomoći. Jedan broj boraca koji su ostali u selu nekako je uspio da se zabunkerira u dvije-tri kuće, i da iz njih pruža otpor, iako ih je neprijatelj tukao bacačima i ručnim bombama.

Ishod borbe je bio porazan po Prvi bataljon: poginulo je 27 boraca, a 17 je zarobljeno i kasnije u Strmici strijeljano.

U toj gužvi najbolje se snašao komandir jedne čete (njegovo ime, na žalost ostalo je nepoznato). On se u trenutku kada je neprijatelj izveo prepad na

selo prikrio u veliku gomilu snijega i tu sačekao kraj borbe. Kada se spustio mrak puškaranje je prestalo, i komandir je izišao iz skloništa. Pronašao je jednog odbornika i s njim obišao sve kuće za koje su pretpostavljali da su u njima bili borci bataljona. Komandir i odbornik su pokupili 5 puškomitrailjeza, 12 pušaka i oko 1500 metaka.

Štab brigade i štab divizije smatrali su da su za tu nesreću krivi komandant i politički komesar bataljona, jer, prema njihovoj ocjeni i ocjeni drugih viših štabova, nisu poduzeli potrebne mjere radi osiguranja jedinice i logorišta. Štab Osmog korpusa je osudio komandanta i političkog komesara tog bataljona na smrt strijeljanjem. Kazna je odmah izvršena.

POHVALA OD ŠTABA DIVIZIJE

Brigada je nastavila akcije na sektoru Bosansko Grahovo—Strmica. Borbe koje je na tom području u to vrijeme vodila nisu bile naročito značajne, ali valja reći da su vodene u vrlo teškim vremenskim prilikama.

Krajem februara brigada se prebacila u jugozapadni dio Livanjskog Polja sa zadatkom da djelstvuje prema Livnu i Aržanu.

Zato što je neprijatelj često izlazio iz Livna i izvodio akcije, Treća brigada je bila primorana da prihvaca borbe. U jednom takvom sukobu s ustasha, koje su potpomogla četiri njemačka tenka, došlo je do žešćeg sukoba ispred Kamešnice. Ustaše su odbijene i vraćene u Livno. Sličan napad ponovio se 28. marta, kojom prilikom je poginulo 10 ustaša.

Početkom aprila brigada se našla na sektoru Knina i Golubića. Po direktivi Vrhovnog štaba ona je s drugim jedinicama Osmog korpusa vodila borbe na saobraćajnici Sinj—Knin—Gračac. Na putu prema

tom novom operativnom području brigada je uz put likvidirala manja neprijateljeva uporišta, zatim se spustila u pitomu Cetinsku dolinu i, vezujući za sebe neprijateljeve snage, omogućila jedinicama Dvadesete divizije i Dinarskog odreda da izvode akcije na pravcu Vrlike, gdje su bile stacionirane jače neprijateljeve jedinice.

U tim akcijama značajnu ulogu je imao Prvi, a u daljim operacijama i Treći bataljon. Jedno vrijeme oni su zajedno izvodili akcije pod komandom Josipa Žužulja, oficira pri štabu brigade.

I prvu polovinu maja brigada je provela u okolini Knina i u Cetinskoj dolini. Do razdvajanja snaga brigade i naglog obrta u situaciji došlo je kad su (11. maja) dva bataljona krenula kao pratnja ranjenika u sjevernu Dalmaciju i kad su Nijemci kasnije (25. maja) izvršili zračni desant na Drvar pokušavajući da unište Vrhovni štab NOV i POJ i uhvate ili ubiju vrhovnog komandanta maršala Tita.

Bataljoni koji su pratili u Dalmaciju ranjenike iz bolnice Osmog korpusa vratili su se tek 27. maja pošto je bio osiguran transport bolesnika na Vis.

Bataljoni koji su osiguravali transport ranjenika iz bolnice Osmog korpusa u sjevernu Dalmaciju, gdje su ovi bili prihvaćeni i potom brodovima partizanske ratne mornarice prebačeni na Vis, po izvršenju svoga zadatka, na povratku, uspješno izveli više akcija.

Čim su se jedinice vratile i pošto su komande bataljona podnijele izvještaj o izvršenju zadataka i borbenih akcija, štab brigade je uputio pismeni prijedlog štabu Devete divizije tražeći da se borci, starješine tih jedinica pohvale i istaknu za primjer. U prijedlogu za pohvalu stoji da su se naročito istakli borci Druge čete Trećeg bataljona.

Kad je trebalo napasti jak ustaški garnizon u Vrani kod Biograda na moru, za bombaše su se dobrovoljno prijavili svi borci Druge čete. Ta četa, koja

je kasnije nazvana bombaškom gotovo je sama riješila borbu. Udarnu grupu je predvodio vodnik Ivan Biločapa, koji je u borbi teško ranjen, a osim njega u njoj su bili i borac Ivan Erceg, stariji vodnik Milan Dapić, mitraljezac Nikola Đeldun i borac Nikola Bareta. Bolničarka Zorka Ćulav je, stavljajući život na kocku, iznosila s položaja ranjene drugove usprkos jakoj mitraljeskoj vatri ustaša.

U prijedlogu za pohvalu ističu se i borci Četvrtog bataljona: desetar Nikola Bulićić, koji je u akciji bataljona prvi skočio na neprijateljev kamion i u nj ubacio bombu, Ivka Čosić i Mila Pender. Ove drugarice nisu htjele da ostanu u pozadini već kada su vidjele kako desetar Nikola uskače u ustaški kamion i bombama »raščišćava situaciju«, priskočile su i pomogle mu da iz kamiona izvuče municiju i drugi materijal. U toj borbi je puškomitraljezac Mario Fugata iz Druge čete Četvrtog bataljona likvidirao više neprijateljevih vojnika.

Na kraju tog prijedloga štaba brigade između ostalog piše:

»Predlažemo druga Ivana Grubišu, puškomitralješca Drugog bataljona brigade, koji je u akciji dana 27. maja jurišao sa svojim puškomitraljezom ispred čitavog strijeljačkog stroja nanoseći neprijatelju gubitke sve do posljednjeg metka ... «

Prijedlog za pohvalu (koji je štab divizije prihvatio i objelodanio nekoliko dana kasnije) potpisale su tadašnje starještine brigade načelnik štaba Svetozar Katić i politički komesar Danilo Simonović.

PRVI BATALJON U DRVARU

Kad se saznalo za desant na Drvar u štabu Devete divizije su odmah počeli razmatrati mogućnost da se uputi pomoć Vrhovnom štabu. Najблиži Drvaru

od dalmatinskih jedinica u tom trenutku je bio Prvi bataljon Treće brigade — samo 12 kilometara istočno od Drvara. Zato je on dobio zadatak da usiljenim maršem krene u Drvar. Već u prvi sumrak bataljon je stigao u sjedište Vrhovnog štaba i odmah je uveden u borbu na sektoru Sipovljani—Drvar.

U općem napadu na Drvar, na sektoru na kom je bio bataljon Treće brigade, u noć između 25. i 26. maja Prvi bataljon je uspio da sa borcima iz Treće brigade Šeste proleterske divizije »Nikola Tesla« i dijelovima Inžinjerske brigade zauzme crkvu i ras-krsnicu putova.

U borbi sa zloglasnim njemačkim padobrancima, a to su većinom bili ubojice i kriminalci, od kojih je svaki u džepu imao sliku vrhovnog komandanta mar-šala Tita, borci Prvog bataljona su postigli značajan uspjeh: ubili su veći broj padobranaca, potpuno uni-štili jednu njemačku jedrilicu s padobrancima koji su bili u njoj, zaplijenili jedan njemački »šarac«, jednu stroinicu i izvjesnu količinu ratnog materijala i opreme. U toj borbi je junački poginuo komandir čete potporučnik Kajo Palaversa, a četiri borca su ranjena.

Dok se Prvi bataljon borio u Drvaru ostala dva bataljona Treće brigade, koja su se upravo bila vra-tila iz sjeverne Dalmacije, zajedno sa Trinaestom južnodalmatinskom brigadom su napala neprijatelja koji je do kraia maja vršio ispadu iz Bosanskog Gra-hova. To je bilo neophodno potrebno, jer je njemačka borbena grupa »Brandenburg« htjela da se po svaku cijenu probije preko Bosanskog Graha u Tičevu kako bi tamo ugrozila štab Osmog dalmatinskog kor-pusa i bolnicu.

U stvari, njemačke snage su 1. juna počele kon-centrično nastupanje iz Drvara, Glamoča, Bosanskog Graha i Paleža kako bi opkolile štab Osmog kor-pusa i Devete divizije na Tičevu. Vidjevši šta nepri-

jatelj namjerava, štab korpusa je 2. juna naredio štabu divizije da se, kad padne mrak, sa Trećom i Trinaestom brigadom prebaci na Jadovnik (na planini Vijencu) između Drvara i Bosanskog Grahova, a da Četvrta brigada sa bolnicom krene na Dinaru. Ali čim su dvije brigade sa štabom korpusa stigle na Jadovnik opkoljene su i prinudene da 4. i 5. juna vode žestoke borbe. U takvoj situaciji štab korpusa se s Trećom brigadom povukao na Tisovu kosu i tako izbjegao uništenje. Pošto se neprijatelj povukao u Bosansko Grahovo i Drvar, Treća brigada se sa ostalim jedinicama divizije našla kod Bosanskog Grahova. Ali već 9. juna je oko 400 Nijemaca i 150 četnika napalo iz Grahova na položaje Treće brigade. Veća borba se razvila na Marinom brdu. Od sela Crnca neprijatelja je zatim napao u bok jedan bataljon Trinaeste brigade i prisilio ga da se povlači.

Krajem juna jedinice Devete divizije su ušle u Grahovo, iz koga su se bili povukli dijelovi 373. legionarske divizije. U noć između 31. juna i 1. jula Treća brigada je zajedno sa Četvrtom brigadom, uspješno napadala dobro utvrđenu 1. brigadu četničkog 502. korpusa i jedan bataljon legionara na Deralu, Cigelju i groblju u Vrankovićima.

BRIGADA JE POSTALA UDARNA

Zato što je uspjela da spriječi Nijemce da prodru na slobodnu teritoriju u Dalmaciji, što je uspješno vodila borbe u Cetinskoj dolini, oko Knina, a naročito u obrani Drvara i drvarskoj operaciji, Treću brigadu je Glavni štab NOV i PO Hrvatske proglašio udarnom.

»Za postignute uspjehe i pokazanu hrabrost i upornost u borbama s neprijateljem u Dalmaciji...

pohvaljujemo borce Prve¹ brigade IX divizije i dodijeljujemo joj naziv »udarna« — kaže se u naredbi.

U izvještaju koji je štab Osmog korpusa 6. jula poslao Glavnom štabu Hrvatske o radu i stanju u jedinicama karakterističan je dio u kom se govori

0 Trećoj brigadi:

»Jedinice Devete divizije u borbama za vrijeme VII neprijateljske ofenzive pokazale su se vrlo dobre 1 uporne u odbrani. Naročito se istakla Prva brigada, koja je pohvaljena od Vrhovnog štaba i proglašena udarnom od strane G. Š. H. Ova brigada je ujedno n a j b o l j a u Devetoj diviziji... «

Načelnik štaba Devete divizije Momčilo Poleksić bio je u obilasku brigade u dane kada je ona svečano proslavljava priznanje Vrhovnog štaba.

U svoj dnevnik Poleksić je zapisao:

»Šesti juli 1944. godine. Ovoga dana je izvršena smotra Treće udarne brigade. Oko podne je došao kod nas komandant Korpusa Vlado Ćetković, automobilom sa Tićeva na Prokos. Brigada je bila postrojena na jednoj livadi u selu Marinkovcu, u zaseoku Manovićima. Pošto je komandant brigade predao raport, okupljenim borcima je govorio komandant divizije Ante Banina. Predata je ruska strojnica najboljem borcu ove brigade Savi Marinoviću. Govorio je i komandant brigade Danilo Simonović. Nakon toga odigrana je fudbalska utakmica između momčadi Treće brigade i štaba divizije i prištapskih jedinica. Pobjedio je sastav Treće brigade s rezultatom 4 : 3. Poslije toga organizirano je boračko veselje, razvilo se, kozaračko kolo, tnevale borbene pjesme i zapraštale bombe u znak slavlja.«

¹ Po naređeniu štaba Osmog korpusa od 30. januara 1944. sve brigade korpusa privremeno su promišle svoje nazive, odnosno brojeve. Tako je Treća dalmatinska brigada dobila naziv »Prva brigada Devete divizije«. Rani nazivi, odnosno brojevi brigada vraćeni su 12. jula iste godine.

Tih dana je Treća brigada imala 129 članova i 27 kandidata KPJ i 186 skojevac.

Poslije neuspjeha njemačkih snaga u desantu na Drvar i pošto Nijemci nisu uspjeli da ofenzivnim akcijama poduzetim u proljeće 1944. oslabe snage NOV i POJ, inicijativa je potpuno pripala Narodnooslobodilačkoj vojsci. Do sredine 1944. veći dio jugoslavenske teritorije je oslobođen, a okupator i njegove sluge četnici i ustaše bili su prisiljeni da brane važnije saobraćajnice i političke i privredne centre.

U prvoj polovini 1944. postignuti su značajni rezultati u pogledu izgradnja i učvršćenja nove, narodne vlasti u Jugoslaviji. Na principima federalativnog uredenja, koji su ozakonjeni odlukama donijetim na Drugom zasjedanju Avnoja, zemaljska antifašistička vijeća su konstituirana u vrhovne zakonodavne vlasti u budućim republikama. Na Trećem zasjedanju, održanom 8. i 9. maja 1944, Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) se konstituiralo u vrhovno zakonodavno narodno predstavničko tijelo i najviši organ državne vlasti u Hrvatskoj.

U prvoj polovini iste godine je razvoj narodnooslobodilačke borbe i snaga NOV bio veoma intenzivan u Dalmaciji, kao, uostalom, i u cijeloj Jugoslaviji. U Dalmaciji se početkom druge polovine 1944. razvila mreža organa narodne vlasti, narodnooslobodilačkih odbora i drugih institucija i organizacija. Djelovalo je sedam okružnih, 24 kotarska, 69 općinskih, 63 seoska i 753 mjesna narodnooslobodilačka odbora. U njima je radilo oko 3600 odbornika, a među njima su bila 672 člana Komunističke partije.

U to vrijeme su značajnu političku aktivnost razvile i jedinice Narodnooslobodilačke vojske. Njeni borci su u svakoj prilici propagirali ciljeve NOV i revolucije i suštinu borbe protiv okupatora i njegovih sluga. U tome su značajnu ulogu imale par-

tiske i skojevske organizacije u NOV i POJ, kojih je bilo i u jedinicama Devete dalmatinske divizije, odnosno njene Treće brigade.

Okupatorove sluge — četnici, ustaše i domobrani — uvidjeli su svoju propast. Mnogi su od njih kombinirali kako da prdu narodnoj vojsci. Sve češće je u domobranskim jedinicama dolazilo do demoralizacije, masovnog dezertiranja i predavanja vojnika jedinicama NOVJ, naročito poslije poziva koji je predsjednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije maršal Tito 30. augusta 1944. uputio svim hrvatskim i slovenačkim domobranima, četnicima i pripadnicima drugih neprijateljskih stranih formacija da napuste neprijateljeve oružane formacije. U pozivu se, pored ostalog, kaže:

»... Svi oni koji će se zateći poslije 15. rujna 1944. godine u vojnim formacijama domobranstva, četnika i drugim neprijateljskim oružanim formacijama i koji se bore protiv Narodnooslobodilačke vojske biti će izvedeni pred ratni sud i suđeni kao izdajice naroda i kažnjeni najstrožom kaznom. . . Pozivam posljednji put sve zavedene koji služe okupatoru i slušaju izdajice da se trgnu barem u posljednjem času«.

U sklopu tih općih povoljnih prilika Glavni štab Hrvatske je pored ostalog planirao da dio snaga Osmog dalmatinskog i Jedanaestog korpusa razbije neprijatelja na sektoru Gospić—Gračac i da se zatim poduzmu divergentna djeljstva: Jedanaesti korpus na sjever, a Osmi na jug. Najprije je trebalo razbiti neprijateljeve snage u rajonu Gračaca i na taj način prekinuti saobraćaj na saobraćajnici Otrić—Gospić i povezati slobodne teritorije u Lici i Dalmaciji. Izvršenje tog plana GÖH je povjerio štabu Osmog korpusa. Da bi se ostvario taj zadatak, komanda Devete divizije se u drugoj polovini augusta prebacila s teritorije Bosanskog Grahova u rajon sela Gubavčevog Polja, sjeveroistočno od Gračaca.

Juli i august 1944. bili su mjeseci gotovo uzaštopnih i veoma značajnih akcija Treće dalmatinske u zapadnoj Bosni, odnosno na tromeđu Like, Dalmacije i Bosne.

Pod pritiskom Osmog korpusa Nijemci i četnici su povukli svoje glavne snage prema Strmici i Kninu, a nešto slabije su postavili na prostoru Cigelj—Stožište—Derala u dijelu zapadne Bosne koji se graniči s Dalmacijom. Treća brigada je dobila zadatak da u sklopu djejstva Osmog korpusa napada upravo te garnizone. Na sektoru Cigelj—Stožište—Deralo i Vranjkovići pred Trećom brigadom je bilo oko 400 Nijemaca i četnika. U toku borbi neprijatelju je pristiglo pojačanje od oko 150 vojnika i 4 tenka.

Te položaje neprijatelj je držao vrlo čvrsto, jer su mu oni bili štit u obrani sektora Knina, uključujući Strmicu. Neprnjatelj je računao da će se ako bude držao te položaje moći da koristi saobraćajnicom Knin—Grahovo—Drvar, koja mu je bila vrlo važna budući da je tim pravcem mogao da poveže snage u južnoj Hrvatskoj i Dalmaciji, odnosno unutrašnjost zemlje s obalom Jadrana.

Treća brigada je na tom sektoru vodila veoma teške borbe, i obje strane su pretrpjеле velike gubitke.

Tako je Treći bataljon 15. decembra vodio borbe s četnicima u selu Rastićevu, i odatle ih protjerao u »žicu«, njihovim gospodarima, Nijemicima pod skute. Tom prilikom borci su ubili 5 i ranili 12 neprijateljevih vojnika. Tri dana kasnije je i Drugi batalion postigao zapažen uspjeh. Ti bataljoni su zajednički uspješno izveli i napad na Veliku Popinu, jak četnički garnizon. Tom prilikom je ubijeno 10, a ranjeno 15 neprijateljevih vojnika. Dvadesetog jula se Treći bataljon posebno istakao u borbama sa četnicima na Glogovcu (na granici između Like i Dalmacije). Njegovi borci su likvidirali 5 i ranili 7 neprijatelj evih vojnika.

Brigada je 26. i 27. jula izvela dva uzastopna napada na neprijateljeve snage, uglavnom na četnike, koji su bili ušančeni u Cigelju, Stožištima i Deralima, u neposrednoj blizini Bosanskog Grahova. U prvom napadu brigada je izgubila 6 boraca, a ranjen je 21 borac. Četnici su imali 7 mrtvih i 24 ranjena. U drugom napadu u kom je poginuo samo jedan partizan, četnici su imali 18 poginulih i 23 ranjena.

U međuvremenu je u južnu Liku upućena četa Trećeg bataljona sa udarnom grupom štaba brigade sa zadatkom da napadima na neprijateljeve kolone ometaju saobraćaj na putu Knin—Srb. Od 22. do 25. jula oni su tu izveli uspješne akcije u kojima su uništili 4 kamiona puna municije i drugog materijala, a 4 kamiona su oštetili. Tada je poginulo 16, ranjeno 25 i zarobljena su 2 njemačka vojnika. Isto tako su, između Kupinova i Srb-a, 7. augusta, napadom na njemačku motoriziranu kolonu uništili 15 kamiona natovalenih municijom i jedan kamion sa benzinom, a oštetili su 5 kamiona. Tom prilikom je poginulo 30 i ranjeno 15 vojnika, a zarobljena su dva. Vlastiti gubici su bili: 2 ranjena borca.

Posljednjeg julskog dana ponovio se žestok sudsak s neprijateljem. Nijemci i četnici su krenuli preko Malinjaka i Trivanova Dola u namjeri da se probiju na jug, prema Strmici. Borci Trećeg bataljona su ih sačekali i u žilavoj borbi koja je trajala nekoliko sati polučili su lijep uspjeh: odbacili su neprijatelja ubivši 20 i ranivši 30 koje Nijemaca, koje četnika. Bataljon je izgubio šest boraca. Jedan od poginulih bio je zamenik komandanta Četvrtog bataljona poručnik Petar Marmun. Pao je jurišajući na čelu svojih boraca na Cigelju.

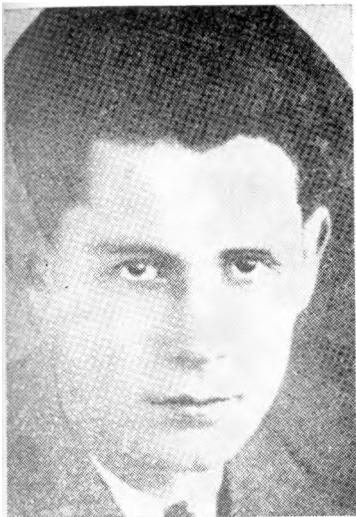
Te borbe, koje su u julu vođene u sklopu općih operacija Devete i Dvadesete divizije, bile su značajne i zbog toga što su oslobođene teritorije na

pravcu ofenzivnog djejstva, to jest na pravcu Uništa, Cetine, Civljana, Kijeva, Male i Velike Popine, Po-lače, zatim prostor oko Topolja, Vrpolja, Golubića, Strmice. Zapravo oslobođeni su Gnjata i Dinara, a djejstva su bila usmjerena prema sjevernoj Dalmaciji.

NAPAD NA GRAČAC

Kako je Gračac važna raskrsnica putova u južnoj Lici, njegovo držanje je bilo veoma značajno za neprijatelja, kako radi običnog osiguranja vrlo važne saobraćajnice Knin—Srb—Donji Lapac tako i radi zatvaranja pravca koji iz južne Like vodi ka Obrovcu. Nijemci su za obranu Gračaca ostavili 250 vojnika iz 384. puka 373. legionarske divizije i 450 četnika iz Gračačke brigade i Medačkog četničkog odreda.

Gračac je mjesto u malom kraškom polju podno jugoistočnog ogranka kose Resnik. Najveći broj kuća je od kamena, što je neprijatelju išlo na ruku, to jest svakog trenutka je mogao da ih pretvori u prilično jaka utvrđenja. Zemljište oko Gračaca je izrazito brdovito. Jugozapadno od gradića je pošumnjeni greben Velebita, a na istoku se dižu Rujevac, Crni i Žuti vrh, koji su također pošumljeni. Kosa Resnik spušta se sa sjeverozapada pravo na Gračac, a njen krajnji jugoistočni ogrank Gradina dominira mjestom, zbog čega se na kosi neprijatelj bio dobro utvrdio. Najpovoljniji pravac napada bio je — grebenom Resnika (jer on izvodi neposredno na Gradinu), koji je ključ obrane Gračaca. Slaba strana tog pravca je u tome što se na njemu ne mogu razviti veće snage i što je tu kraško zemljište te je prilično teško kretati se njime. No, ipak, taj pravac je bio najpovoljniji i kada je riječ o izvođenju napada radi zauzimanja Gradine, koju je trebalo osvojiti ako se željelo ovladati Gračcem.

Narodni heroj Stevo Stevana Opačić, herojski poginuo na Malić-planini u februaru 1943.

Srećko Reić Petica, narodni heroj, komandant Četvrtog bataljona u četvrtou neprijateljskoj ofenzivi

Branko Dude i Stanko Parmać (četvrti i krajnji desno) na Tjentištu prilikom proslave 20-godišnjice epopeje na Sutjesci

*Komandant Devete divizije Ante Banina predaje zastavu
komandantu Treće dalmatinske brigade Josipu Babinu u selu
Markovcima kod Bosanskog Grahova, april 1944*

Da bi se pobijedio neprijatelj u rajonu Gračaca štab Osmog dalmatinskog korpusa je angažirao Devetu diviziju, ojačanu jednom baterijom haubica radi neposrednog napada na samo mjesto, a za osiguranje napada i za sprečavanje intervencija neprijatelja iz okolnih uporišta upotrijebio je dijelove Devetnaeste i Trideset pete divizije i dijelove Grupe sjevernodalmatinskih partizanskih odreda. Opća situacija u rajonu Gračaca pružala je izglede u uspjeh.

Na osnovi naređenja štaba Osmog korpusa, štab Devete divizije izdao je 26. augusta zapovijest za napad, kojom je u prvu napadnu kolonu odredio svoju najbolju — Treću brigadu. Uz nju je napadala Četvrta splitska brigada.

Po završetku priprema napad Treće i Četvrtne brigade na Gračac počeo je 29. augusta rano ujutro, u 5.20 sati, umjesto u 3 sata, kako je planom bilo predviđeno. Zakasnilo se zbog toga što Treća brigada nije uspjela da na vrijeme stigne na polazni položaj za napad. Međutim, napad Trinaeste brigade na neprijatelja u rajonu Smrekovca počeo je tačno na vrijeme. Posada Gračaca je zato bila alarmirana, te je napad Treće i Četvrtne splitske brigade spremno dočekala. Uslijed toga nije ostvareno iznenadenje, na šta se tako mnogo polagalo.

U prvom naletu, brigade Devete divizije nisu ni na jednom mjestu uspjele da probiju obranu Gračaca. Jedino je Treća dalmatinska ovladala grupom kuća na koti 560, na jugozapadnoj strani, uza samo mjesto... Pokušalo se da se koritom rijeke Otuče u grad ubaci dvanaest boraca da bi uništili neprijateljevu radio-stanicu, ali se u tome nije uspjelo. Jedinice su cio dan ostale na položajima koje su bile posjеле da bi navečer ponovo izvršile napad.

Dvadeset devetog augusta uvečer, poslije kratke artiljerijske pripreme, Treća i Četvrta brigada su izvršile juriš, ali i ovoga puta bez uspjeha. Ohrabren

time što je uspio da odbije prvi napad, neprijatelj se i dalje žilavo branio i održao se na svim položajima.

Pošto napad na Gračac nije uspio, Deveta divizija je sutradan izvršila blokadu neprijatelja u Gračacu i u rajonu Smrekovca, a zatim se, poslije dva dana, povukla na prostoriju Gubavčeva Polja.

Neprijatelj je zadržao pod svojom kontrolom važnu saobraćajnicu Otrić—Gračac—Gospić. U toku borbi iz Devete dalmatinske divizije su 32 borca poginula, 145 je ranjeno i 8 nestalo.

Napad nije uspio iz više uzroka. Prije svega zbog žilavog otpora dobro utvrđenog neprijatelja, a zatim i zbog toga što Deveta divizija nije imala dovoljan broj boraca, što njene jedinice nisu bile dovoljne uporne i što su slabo sadjejstvovale.

U operativnom izvještaju upućenom 6. septembra štabu Osmog korpusa štab Devete divizije je kao najvažniji uzrok neuspjeha naveo zakašnjenje Treće brigade. Zatim je konstatirano da su štabovi brigada podbacili u rukovođenju jedinicama i da ni oni nisu bili dovoljno uporni. Sem toga, u izvještaju je rečeno da među jedinicama nije bilo potrebnog sadjejstva — dok se jedan bataljon do maksimuma angažirao u napadu dotle je susjedni bio pasivan, što, razumije se, nije bilo dobro.

U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE DALMACIJE

Operacije Osmog dalmatinskog korpusa za ko- načno oslobođenje Dalmacije počele su u septembru 1944.

U jesen te godine Osmi korpus je usmjerio svoju aktivnost na područje između rijeke Zrmanje, jadran-ske obale, rijeke Neretve i linije Mostar—Livno—Vr- lika—Knin. Pored toga što se oslanjao na slobodni teritorij na kopnu, dalmatinski korpus je držao i otok Vis, u kom su bile suhozemne snage i pomorska i zrakoplovna ratna baza NOVJ.

Kad su počele operacije za oslobođenje Dalma- cije Vrhovni komandant NOV i POJ je bio na Visu. Prema njegovoj zamisli, taj dio naše zemlje se mogao oslobođiti pod uvjetom da se sa otoka Visa najprije izvedu desantne operacije i oslobođi srednjedalmatinsko otoče, čime će se stvoriti povoljniji uvjeti za izvođenje desanta na kopno i za sadještvo sa ostalim snagama Osmog korpusa.

Poslije neuspjelog napada na Gračac snage De- vete divizije su poduzele napadna djelstva na sao- braćajnicu Knin—Donji Lapac. Pošto je ona bila veoma značajna za neprijatelja, ometanje saobraćaja na njoj bilo je vrlo cijelishodno.

Treća dalmatinska brigada je u tri navrata po- kušala da napadne neprijatelja u rajonu D. Suvaje i Medeđaka, ali bez uspjeha. I kada se štab brigade odlučio na »sve ili ništa«, ispriječile su se jače nepri- jateljeve snage koje su iz Donjeg Lapca i Otrića prodrle ka Medeđaku i Suvaji. Ipak, rezultat djelstva

brigade i ostalih jedinica Devete divizije bio je taj što je djelomično prekinut saobraćaj na cestama Knin—Donji Lapac i Donji Lapac—Srb, čime je donekle ostvaren cilj akcija.

U višednevnim borbama duž saobraćajnice Donji Lapac—Otrić Deveta divizija je postigla relativan uspjeh: njezinim jedinicama se predalo 11 domobranskih oficira i 415 podoficira i vojnika. Plan o sadjejstvu sa domobranskim jedinicama nije ostvaren, jer su pregovori kompromitirani još prije napada. Zato su četnici i Nijemci blagovremeno razoružali najveći broj domobranskih jedinica.

Po naređenju štaba Osmog korpusa, 21. septembra se Deveta divizija prebacila na sektor Bosanskog Grahova. Mnogi bataljoni su popunjeni domobranima koji su se predali u prethodnim akcijama. Dvadeset sedmog septembra oni su na svečan način položili zakletvu.

BOMBASI U LIVNU

Prebacivši se u Livanjsko polje jedinice Devete divizije su se razmjestile sjeverozapadno i zapadno od Livna.

Zamisao štaba divizije bila je da tri brigade divizije, Livanjski odred i Deseta brigada Dvadesete divizije izvedu s istoka, juga i zapada koncentričan napad na Livno, razbiju ustaše u njemu i oslobođe mjesto, s tim što će se jednovremeno dio snaga ubaciti u grad.

Livno i okolicu je držao 1. bataljon 6. ustaške brigade (oko 600 ustaša). Te snage su se oslanjale na podršku Nijemaca i četnika iz Šujice, Duvna, Aržana i Sinja.

Bilo je određeno da napad počne 10. oktobra u 7 sati. Od jedinica se zahtijevalo da jednovremeno

stignu na polazne položaje i da napad bude silovit kako bi se u neprijateljevu obranu unijela pometnja.

Kratkotrajnom paljbom iz dva topa po položajima neprijateljeve artiljerije počeo je napad na Livno, nakon čega je uslijedio juriš svih jedinica.

Brigada se opet našla oči u oči s neprijateljem iz livanjskog garnizona. Njeni borci su odlično poznavali gotovo svaku stopu zemlje oko tog mjesta.

Dijelovi brigade s grupom boraca iz Livanjskog partizanskog odreda neprimjetno su se uvukli u grad i izazivali pometnju i paniku kod jednog dijela posade, što je jedinicama umnogome olakšalo posao. No, njima je već na samom prilazu Livnu pružen žestok otpor.

Borci su relativno brzo uspjeli da naprave prolaze u žici, da poruše bunkere i prodru u grad, gdje je neprijatelj, usprkos tome što je u gradu djelstvovao ubačeni bataljon, pružao jak otpor. I tu su bombaši imali najznačajniju ulogu.

Time što su borci Treće dalmatinske brzo prodrili u Livno olakšan je posao Četvrtoj splitskoj brigadi, pa je i ona ubrzo ušla u grad usprkos tome što joj je ovdje-ondje neprijatelj pružao otpor.

Pošto je ubacivanjem dijelova u gradu i njihovim djelstvom u njemu neprijatelj bio lišen mogućnosti da (poslije slamanja vanjske obrane) organizira otpor u samom gradu, to su pripadnici ustaškog bataljona koji su ostali živi bili prisiljeni da se po mraku izvuku na jug, u Posušje. U to mjesto je stiglo 7 oficira i 120 vojnika. Mnogi ustaški zlikovci, dakle one ustaše koje se nisu smjele predati, pobegle su.

Napad na Livno je u potpunosti uspio. To zahvaljujući prije svega brzini i energičnosti boraca Treće dalmatinske, a naročito energičnosti onih boraca koji su uspjeli da se ubace u grad i da izazovu pometnju u neprijateljevim redovima. U napadu je ubijeno 185, a zarobljeno 89 vojnika i starješina, među kojima je bilo 5 oficira. Zarobljen je i komandant

posade. Zaplijenjena su 3 topa, 16 minobacača, 8 mitraljeza, 10 puškomitraljeza, 150 pušaka, veća količina municije i druga oprema. U Livnu je oslobođeno pet savezničkih avijatičara.

Oslobođenje Livna bilo je vojno-politički i u ekonomskom pogledu značajno za taj dio naše zemlje, jer su čvršće povezane slobodne teritorije u Bosanskoj krajini i Dalmaciji, a i dobijen je nov izvor za opskrbu snaga Osmog korpusa koje su tu ratovali. Deveta divizija je sada mogla izvoditi nove akcije, ka Duvnu i Imotskom, sigurna da neće biti iznenadena s leđa.

NA REDU JE DUVNO

Poslije oslobođenja Livna štab Devete divizije je predložio štabu Osmog korpusa da se napadne i oslobodi Duvno. Treća i Trinaesta brigada su već bile krenule a Četvrtu splitsku je ostala u Livnu.

Pretpostavljalo se da u Duvnu ima 11 tenkova, jedna njemačka borbena grupa iz sastava 369. legionarske »Vražje divizije«, 250 ustaša i domobrana. Nijemci su, naime, poslije pada Livna pokušali da zadrže Duvno, pri čemu su mnogo polagali na svoje tenkove.

Napad na Duvno poduzet je 14. oktobra odmah poslije ponoći. Glavni teret je pao na Treću brigadu. Nju su podržavala dva bataljona Četvrte splitske brigade, čiji je zadatak bio da likvidiraju uporište u Kovačima, i tri bataljona Trinaeste brigade, koja su osiguravala akciju.

Nakon kraće artiljerijske pripreme bataljoni su odlučno, u jurišu krenuli u napad i upali u grad. Ali neprijatelj se, pod zaštitom tenkova, povukao u utvrđeni samostan fratarca i u crkvu malo dalje od grada. Pošto su samostan i crkva na čistini, neprijatelj se uspješno branio mada su borci pokušavali da ih do

svitanja zauzmu. Jedinice su se povukle na polazne položaje. Očekivala su se nova naredenja.

Dok su se vodile borbe pred franjevačkim samostanom i crkvom jedan bataljon Trinaeste i dva bataljona Četvrte splitske brigade napala su neprijatelja u selu Kovačima. Njihova namjera je bila da poruše most. Međutim, ni tu se nije uspjelo, jer su most branila dva tenka. I te snage Devete divizije bile su prisiljene da se povuku u rajon Prevale.

Iduće noći je ponovljen napad na Duvno i Kovace. Rasporred snaga je bio gotovo isti kao i prije. Štab Devete divizije pretpostavljao je da će jedinice pronaći neku slabiju tačku u sistemu neprijateljeve obrane. Međutim, uspjeh je opet izostao.

U namjeri da i treći put »pokuša sreću«, štab Devete divizije je 15. i 16. oktobra pripremio jedinice i zatražio od štaba Osmog korpusa pomoć u avijaciji.

Ali ni od avijacije, koja je u toku dana bombardirala Duvno, nije bilo osobite koristi, jer se zbog djejstva tenkova na brisanom prostoru nije moglo prići ni gradu ni utvrđenjima u kojima je bio neprijatelj.

Sedamnaestog oktobra u zoru brigada je bila prisiljena da se povuče na polazne položaje, a štab divizije odustao je od daljeg izvođenja direktnih napada na Duvno.

U tri uzastopna napada na Duvno i na selo Kovace jedinice Devete divizije su pretrpjele gubitke: 11 mrtvih i 52 ranjena. Među mrtvima su bila četiri Talijana, dobrovoljca.

Ocenjujući tu akciju u izvještaju upućenom 21. oktobra 1944. štabu Osmog korpusa, štab divizije navodi:

»... Za ovu akciju, sudeći na osnovu pripremljenih podataka, naše snage su bile dosta dobro raspoređene i plan likvidacije bio je realan. No, desilo se da nijesu tenkovi bili onakvi kakvima su predstavljeni u podacima koje smo mi dobili, već se radilo o

teškim tenkovima, koje mi s našim naoružanjem nijesmo bili u stanju da uništimo. Prve noći, kada su naši borci imali prilike da se približe tenkovima na nekoliko metara, nedostatak je bio u tome što nijesmo pripremili potreban eksploziv i benzinske flaše, jer bismo pomoći njih uništili tenkove, koji su bili izolirani i nezaštićeni od pješadije. Istina, poslije je sve to učinjeno, ali je bilo kasno, jer su se tenkovi postavili tako da se iz utvrđenja k njima nije moglo prići. U ovim borbama se vidjelo da je naše naoružanje još uvijek manjkavo za rješavanje zadataka pješadije i osjetila se je potreba za moćnim protivtenkovskim oruđem. Moglo se zapaziti da ne samo borci nego i rukovodioci nerado napadaju na mjesto koje brane tenkovi.«

Poslije neuspjelih napada na Duvno štab Devete divizije je usmjerio svoje jedinice na zatvaranje pravca Aržano—Duvno, Aržano—Livno i Duvno—Livno.

Ubrzo je situacija nametnula druge zadatke.

Dok su glavne snage Osmog korpusa bile aktivne na saobraćajnici Šibenik—Drniš—Krin Deveta divizija je dobila zadatak »da poduzme akcije čišćenja sa prostorije Karlov Han—Mokronoge u pravcu Imotskog« ne obazirući se na to što Duvno nije oslobođeno.

Već 23. oktobra štab divizije je izdao zapovijest Trećoj brigadi da jedna njena kolona kreće rubom Duvanjskog polja, a druga od Lipe preko Rakitna do iznad Posušja i da, kada situacija bude za to povoljna, zauzme Posušje.

Dva dana kasnije neprijatelj je krenuo iz Duvna ka Posušju i iz Posušja ka Duvnu. Taj pokret se predviđao, te su dva bataljona Trinaeste brigade, uz pomoć i suradnju dvaju bataljona Treće brigade, napala kolonu u kojoj je bilo 30 kamiona i 5 tenkova sa oko 300 Nijemaca. Borbe su trajale cijeli dan. Zahvaljujući jakoj podršci artiljerije i pomoći tenkova, neprijatelj je uspio da se probije u oba pravca.

Nijemci i njihovi pomagači su bili prisiljeni da se svakodnevno koriste saobraćajnicom Duvno—Posušje, jer su jedino njome mogli održavati vezu i snabdijevati i jedan i drugi garnizon. Zbog toga su se oni stalno sukobljavali s jedinicama Devete divizije, koje su bile »nalegle« na tu saobraćajnicu neprekidno ometajući okupatorove jedinice da njime saobraćaju.

Treća brigada se ubrzo povezala sa Četvrtom splitskom brigadom kako bi zajednički organizirale djelstva prema Imotskom.

OSLOBODENJE IMOTSKOG I BORBE OKO KNINA

Treća brigada je napala Imotski 28. oktobra. Poslije kraće borbe neprijatelj se, pod pritiskom brigade, povukao, i tako je Imotski oslobođen. Tom prilikom je zarobljeno 150 vojnika.

Zbog žurbe neprijatelj je u Imotskom, pored ostalog, ostavio oko dva i po vagona artiljerijske municije. Oko 22 sata, dolazeći od Prološca, dijelovi Četvrte i Treće brigade su ušli u oslobođeni grad, gdje im se predalo oko 130 domobrana koji se nisu htjeli povući u Posušje.

Oslobodenjem Imotskog stvoreni su još povoljniji uvjeti za djelstvo Devete divizije i Grupe južnodalmatinskih odreda na neprijatelja u zahвату saobraćajnice Duvno—Posušje—Široki Brijeg.

Sve do kraja oktobra jedinice Trinaeste brigade su ometale neprijateljev saobraćaj na toj saobraćajnici. Dvadeset osmog oktobra su Treći bataljon Trinaeste brigade i Treći i Peti bataljon Treće brigade zajedno napali jednu pješadijsku kolonu koju su pratili kamioni i tenkovi. Ne obazirući se na gubitke, neprijatelj se uporno i ogorčeno borio i zahvaljujući tome navečer se probio i upao u Duvno.

Dvadeset devetog oktobra su Treća brigada i dva bataljona Četvrte splitske napale uporište u Posušju, u kojem su bili djelovi 738. puka 118. lovačke divizije i jedinice 6. ustaške brigade. Napad nije uspio, jer je neprijatelj bio jak i jer je dobro organizirao obranu. U toj borbi su 2 borca brigade poginula i 3 su ranjena.

U skladu s općim planom operacija Osmog korpusa za oslobodenje Dalmacije, Deveta divizija je bila dobila zadatak da osloboди prostoriju zapadno od Mostara (Livno—Duvno) kako bi osiguravala desni bok glavnine svoga korpusa, koja se bila usmjerila na glavnu neprijateljevu grupaciju koncentriranu na liniji Šibenik—Drniš—Knin.

Izbivši u rajon Imotski—Posušje Deveta divizija se povezala sa snagama Dvadeset šeste i Dvadeset devete hercegovačke divizije i s grupom južnodalmatinskih partizanskih odreda. Zato što je Deveta divizija djejstvovala prema Širokom Brijegu, ubrzo potom bilo je potrebno da joj se dodijele u operativnom pogledu i južnodalmatinski partizanski odredi. To je i učinjeno, i na taj način su omogućeni stvaranje smjelijeg rasporeda i uspješnije djejstvo.

U namjeri da napadne Knin, štab Osmog korpusa je 5. novembra naredio štabu Devete divizije da Treća brigada posjedne Prološku Dragu.

U početku novembra 1944. Dalmacija je, izuzev Knina, bila očišćena od okupatora i domaćih izdajnika.

Oslobodeni su Zadar, Šibenik, Vrlika i Drniš, a neprijateljeve snage su ostale jedino u Kninu i njegovoj nazužoj okolici. Na liniji Velebit—Knin—Mostar, na kojoj je trebalo da njemačke i kvislinške jedinice organiziraju obranu poslije napuštanja jadranske obale, Knin je bio najvažnije neprijatelj evo uporište, i to kako po geografskom položaju tako i po operativnom značaju.

Deveta dalmatinska divizija je učestvovala u završnoj fazi kninske operacije neposredno po oslobođenju Knina. Do tada su njene snage osiguravale tu zamašnu operaciju koja je, po općem priznanju, najveća bitka u Hrvatskoj u NOB-u, za razliku od ostalih divizija Osmoga korpusa koje su bile direktno angažirane u napadu na ovo posljednje uporište okupatora i njegovih slugu u Dalmaciji.

Od 20. oktobra do 20. novembra 1944. Treća brigada je djelovala na prostoru Imotski—Posušje. Vođeci neprestane borbe, njene jedinice su uspjеле da oslobole gotovo sva sela oko Duvna. Nakon toga su oslobođeni Imotski i sela u njegovoj okolici.

U tom vremenskom razdoblju brigada je dobila 482 nova borca. To su većinom bili prvi put mobilizirani ljudi, a dio njih je bio iz grupe srednjodalmatinskih partizanskih odreda.

U fazi odlučnog slamanja posljednjih odbrambenih pozicija neprijateljevih na prilazima Kninu i u samom gradu Treća brigada se prebacila bliže Kninu i ušla u borbu da bi pomogla Dvadesetoj diviziji, koja je bila angažirana u direktnom napadu na Knin i čiji su borci stoga bili vrlo iscrpljeni i premoreni.

Partijske organizacije u jedinicama Treće brigade poduzele su više političkih mjera kako bi se objasnio politički značaj oslobođenja Dalmacije od okupatora.

Treća dalmatinska brigada je imala u decembru 1944. godine 1.747 boraca. Među njima je bilo 180 članova i 40 kandidata KPJ i 200 skojevaca. Socijalna struktura izgledala je ovako: 90 radnika, 75 seljaka i 15 intelektualaca i daka.

U to vrijeme su se vodile operacije za konačno oslobođenje Dalmacije, naročito u septembru, oktobru i novembru 1944. Narod toga kraja je, predvođen Jedinstvenim narodnooslobodilačkim frontom, organizacijama Komunističke partije i drugim oslobođi-

lačkim organizacijama, živio u znaku borbe za slobodu pod parolom »sve za front — svi na front«.

Omladina je prednjačila u svim vojno-političkim akcijama. Ona je bila nepresušan izvor snaga i ljudstva. Po oslobođenju gotovo svakog sela, mjesta i grada jedinicama NOV i POJ su prilazile stotine mlađih radnika i seljaka.

Početkom oktobra 1944. održana je prva okružna konferencija USAOHA-a srednjodalmatinskog okruga, odnosno splitskog okružja. Njoj je prisustvovalo 700 delegata — omladinaca i omladinki. Na toj konferenciji je bilo konstatirano da je do tada omladina tog okruga dala Narodnooslobodilačkoj vojsci više od 17.000 boraca. Neprijatelj je za sve vrijeme okupacije do tada internirao (najvećim dijelom u Italiju) 4450 i strijeljao 1057 omladinaca i omladinki. Podatak je da među 72.400 boraca koji su prišli NOVJ bilo oko 10.000 boraca srpske nacionalnosti, značajan je kada se ima u vidu nacionalni sastav stanovništva Dalmacije. Do tog vremena je u različne neprijateljeve jedinice iz Dalmacije otišlo oko 17.000 ljudi.

Glavni štab NOV i PO Hrvatske je, na prijedlog štaba Osmog korpusa, 3. decembra 1944. proglašio DEVETU DALMATINSKU DIVIZIJU UDARNOM »za uspješne borbe od svog osnutka do danas.«

JURIS A »CRVENA PJEŠADIJA ... «

Područje Knina bilo je poprište žestokih bitaka. Vodila se borba na život i smrt. Snage Osmog korpusa napadale su sa upornošću koja je za njih bila karakteristična jedino u bitkama za vrijeme četvrte i pete neprijateljske ofenzive i onda kada su oslobodale Kupres, Prozor i slična veća uporišta. Kako su Nijemci doživljavali svoju katastrofu pokušavajući da zadrže Knin i njegovu neposrednu okolicu prema

sjeveru, prema Lici, vrlo vjerno je opisao jedan pri-padnik 373. legionarske divizije po prezimenu Slanger. Dio njegova zapisa glasi:

» — Nad Kninom se crveni nebo. Požari bjesne ulicama. Ponovo se pojačava artiljerijska vatrica. Ona u mraku dvostruko teže djeluje na zategnute živce. A tada nastaje juriš crvene pješadije koja juriša u više valova uz podršku tenkova, dok se artiljerijska vatrica prenosi na položaje oko Padena. Jezivo prodire u naše uši otegnuto »Naprijed, ura, ura!« napadača. Kroz noć kloparaju tenkovi. Gdje se pojave gnijezda otpora tenkovi ih likvidiraju. Vrlo slaba artiljerijska vatrica ne može da zadrži napadača. Zapadni odsjek obrambene fronte je probijen i uništen. Knin pada. Kroz svitanje nam vjetar donosi zvuk s kninskih crkava, posmrtnu tužaljku za mnogim dragima i za gorkim krajem 3. bataljona 383. puka ... «

Stab Osmog korpusa je zaključio da će se dijelovi njemačkih jedinica koji su uspjeli da se izvuku iz Knina u povlačenju sakupiti u rajonu Zagrovića i da će otuda pokušati da produ cestom preko Pađena i Zrmanje na sjever. S tim u vezi 3. decembra je naređeno štabu Devete divizije da svoju Treću brigadu prebaci u Plavno kako bi posjela Sijanovu glavu i Palanku, a da Četvrtu splitsku brigadu usiljenim maršem uputi u Zrmanjski klanac, da bi sprječila izvlačenje neprijatelja iz šireg područja oko Knina.

MALO JE NIJEMACA POBJEGLO IZ KNINA

Kada su stigli u Plavno, 3. decembra, Treći i Prvi bataljon Treće brigade su stupili u borbu sa slabijim, već razbijenim i demoraliziranim četničkim snagama i potisnuli ih dalje na sjever.

Sutradan, 4. decembra, ta dva bataljona brigade krenula su u rajonu Bendera da napadnu čelo neprijateljeve kolone. Kolona Nijemaca bila je primorana

da prekine nastupanje i prihvati borbu. U tom okršaju je pretrpjela osjetne gubitke. Nešto kasnije neprijatelj je ipak uspio da se sredi. Prije nego što je krenuo u protivnapad na Treću brigadu uništio je tenkove. U odlučnom nastupanju uspio je da potisne brigadu, zauzme Kitu i prokrči sebi put do sela Pribudića. Međutim, sad su se opet sredile snage Treće brigade, pa su u protivnapadu povratile Kitu i kolonu neprijatelja presjekle na dva dijela. U grozničavom pokusu da se po bilo koju cijenu probije ka Prljevu Nijemci su uporno napadali Šijanovu glavu, koja je nekoliko puta prelazila iz ruku u ruke. Dok su dva bataljona bila u žestokom okršaju stigao je drugi bataljon iz rajona Knina i odmah ušao u borbu. On se usmjerio na začelje kolone, na neprijateljsku vojsku okupljenu južno od Kite, napao je i nanio joj osjetne gubitke. Sada već trima bataljonima nije bilo teško da potisnu ostatak kolone u dolini Zrmanje.

Petog decembra su tri bataljona Treće brigade odlučno napala i razbila ostatke neprijateljevih snaga u kotlini Zrmanje. Nešto kasnije, u suradnji sa još nekim snagama Devete divizije, brigada je uspješno obavila zadatku: zauzela je Zrmanjski klanac i Otrić.

Oslobodenjem Otrića završeno je učešće Devete divizije u kninskoj operaciji.

Naredenjem Vrhovnog štaba od 11. decembra 1944. divizije Osmog korpusa su se ubrzo razmjestile po mjestima u slobodnoj Dalmaciji. Deveta divizija se odmarala na sektoru Metković—Makarska.

Po završetku kninske operacije Osmi dalmatinski korpus je proglašen udarnim, a Vrhovni komandant NOVJ pohvalio je sve divizije.

Tri mjeseca su trajale borbe za oslobođenje Dalmacije, ali su one uspješno završene oslobođenjem Knina i razbijanjem ostataka njemačkih i kvislinških snaga u rajonu Knin—Gračac.

Oslobođenje Dalmacije imalo je velik vojni i politički značaj. Sve političke i masovne organizaci-

je, predvodene Jedinstvenom narodnoslobodilačkom frontom, i narodnooslobodilački odbori našli su se sada pred novim i širim zadacima koji nisu bili ništa lakši od zadataka u toku borbe. Valjalo je naporno raditi na mobilizaciji ljudstva i materijalnih sredstava za narodnu vojsku radi borbe za konačno oslobođenje Jugoslavije. Naročito živu aktivnost odmah su razvile organizacije Komunističke partije predvodene Oblasnim komitetom KPH za Dalmaciju. Značajne zadatke imali su narodnooslobodilački odbori, jer je trebalo brzo uspostaviti vlast i neophodno potrebnu administraciju u oslobođenim gradovima i mjestima, organizirati normalan život, obnavljati i podizati pri-vedu koju je neprijatelj bio gotovo do temelja uni-štio i opljačkao, riješiti probleme prehrane i opskrbe vojske i naroda.

Organizacije Komunističke partije i JNOF-a, ženske, omladinska i sve druge, imale su dobre uvjete za aktivnost. Kao i u borbama za oslobođenje svoga kraja i cijele domovine, tako i neposredno poslije oslobođenja svoga zavičaja, ljudi Dalmacije su hrili u svoju vojsku ili su prionuli na rad, na obnovu i izgradnju oslobođenih krajeva. Na sastancima i konferencijama brzo su se određivali zadaci u vezi s daljom borbom za oslobođenje zemlje, tumačeni su vojno-politički događaji i raskrinkavane mahinacije neprijatelja u zemlji i inozemstvu u pogledu predstojećeg uređenja nove Jugoslavije. Koliko su bili u mogućnosti borci su pomagali da se otklone posljedice četvorogodišnje okupacije, da se očuvaju izvojevane tekovine, da se učvrsti i produbi u borbi iskovano bratstvo i jedinstvo jugoslavenskih naroda, da se okupe svi rodoljubi u redove Jedinstvene narodno-oslobodilačke fronte.

U BORBI ZA OSLOBODENJE MOSTARA

Dalmatinske i hercegovačke jedinice su dobine zadatka da krenu prema neoslobodenom dijelu Hercegovine (Mostaru). Borci Osmog korpusa su shvatili da ni Dalmacija neće očuvati svoju slobodu ako narod susjednih krajeva, narod Bosne i Hercegovine, ne istjera okupatore.

Borbe za oslobođenje Mostara vodile su se u prvoj polovini februara 1945. Kako su bili izbačeni iz Dalmacije (izgubivši između ostalih snaga i 264. diviziju), kao i iz većeg dijela Hercegovine, Nijemci su uz pomoć svojih slugu nastojali da zadrže Mostar po svaku cijenu. Oni su snagama NOVJ suprotstavili širok i jak obrambeni front s vrlo jakim i dobro utvrđenim punktovima oko Mostara, naročito na Širokom Brijegu. Međutim, Nijemci se nisu zadovoljili obranom već su prodirali ka Imotskom i niz Neretvu do Metkovića. Jedinice Osmog korpusa i Dvadeset devete hercegovačke divizije su zbog toga bile prisiljene da prihvataju borbe i bez organiziranja protunapada.

Prije početka općeg napada jedinica Osmog korpusa i Dvadeset devete hercegovačke divizije na Mostar, Nevesinje i široki Brijeg Treća brigada i druge jedinice Devete divizije zatekle su se na prostoriji Imotskog i Vrgorca. Prvi dodir Treće brigade s neprijateljem bio je na oslobođenoj prostoriji Ljubiškog. Na tom pravcu Nijemci i ustaše su pokušali da prodru u oslobođenu teritoriju zapadne Hercegovine i u Dalmaciju u namjeri da osiguraju širi pojas obrane. Treća brigada ih je s ostalim jedinicama spriječila u toj namjeri.

Nešto kasnije, dok su se vodile izuzetno žestoke borbe oko Širokog Brijega i na drugim uporištima oko Mostara u kojima je aktivno djelovala Dvadeset deveta hercegovačka divizija, Treća i dijelovi Tri-

naeste brigade uspjeli su da slome otpor neprijatelja na južnom dijelu sela Knešpolja i izbiju na kotu 399, pokušavajući da se spoje sa dijelovima Dvanaeste brigade Dvadeset šeste divizije. Međutim, kako je Dvanaesta brigada bila zadržana, Treća dalmatinska, koja je bila izložena jakim protivnapadima iz Širokog Brijega, morala se povući sa kote 399. Tako nije uspio pokušaj da se neprijatelju presječe odstupnica ka Mostaru, što je on iskoristio i u posljednjem času izvukao znatan dio svojih snaga. Jedinice Treće brigade su ipak uspjеле da, obnovivši napade, ponovo zauzmu Knešpolje i veoma značajnu kotu 399 i da se pred večer spoje sa snagama Dvadeset šeste divizije. Time je praktično bio zatvoren obruč oko Širokog Brijega i spriječeno je izvlačenje neprijateljevih snaga, u prvom redu motorizacije.

Druga etapa borbe za Mostar nastupila je čim je bio očišćen prostor oko Širokog Brijega. Tako je stvoren uži obrambeni pojas, te su se Nijemci i ustaše morali odlučiti ili da se brane do posljednjeg čovjeka, s tim da potraže pojačanje iz Sarajeva, ili da se na svaki način povuku ka Sarajevu, tim prije što su pripadnici 9. ustaško-domobranske divizije bili toliko demoralizirani zbog teških poraza da su htjeli da se povuku u Sarajevo. Nijemci su smijenili komandanta te kvislinske divizije i zahtjevali da se Mostar uporno brani.

Opću zapovijest za napad na Mostar štab Osmog korpusa izdao je svojim jedinicama 12. februara, a početak je uslijedio sutradan u 7 sati.

Dvadeset deveta hercegovačka udarna divizija dobila je zadatak da oslobodi Nevesinje i formira obruč oko Mostara sa njegove istočne i sjeverozapadne strane. Ostale snage Osmog korpusa imale su zadatak da slome otpor neprijatelja južno, zapadno i sjeverno od Mostara, da unište njegovu posadu i sa snagama

hercegovačke divizije spriječe povlačenje razbijenih ili potisnutih neprijateljevih jedinica ka Sarajevu.

Treća brigada je bila sjeverno od Mostara. U prvom naletu njeni borci su uspjeli da slome otpor neprijatelja na koti 680 i Mačjoj glavici, da sjeveroistočno od Mostara izbiju na željezničku prugu i, uz podršku jake artiljerijske vatre, na toj liniji odbiju neprijateljeve protivnapade. Što su ostale jedinice Osmog korpusa i Dvadeset devete hercegovačke divizije više stezale obruč oko glavnog grada Hercegovine to se više osjećao pritisak i na sektoru Treće brigade. Njeni bataljoni su bili gotovo prikovani za osvojene položaje oko željezničke pruge, ali ni za pedalj nisu odstupili; upravo time je dobrim dijelom omogućeno ostalim snagama Osmog korpusa da slome neprijateljev otpor. U kroniku borbi za Mostar, prema tome, Treća brigada upisuje uspješne akcije na desnoj obali Neretve, na onom pravcu kojim se neprijatelj povlačio prema Sarajevu. Razbijeni protivnik se povlačio i lijevom obalom Neretve, kuda vodi automobilski put ka Sarajevu. No, tim pravcima je prošlo malo neprijateljevih vojnika. Njih je u Drežnici dočekao 359. puk njemačke 181. divizije, koji je došao iz Sarajeva da prihvati ostatke 369. njemačke i 9. ustaško-domobranske divizije.

Glavni grad Hercegovine oslobođen je 14. februara, te on taj dan proslavlja svake godine.

Po završetku mostarske operacije Osmi korpus je, prema općem planu Vrhovnog štaba usmjeren na sjeverozapad naše zemlje, u Liku, radi njenog oslobođanja.

Oslobodenje jednog dijela Hercegovine uzela je na sebe Dvadeset deveta hercegovačka divizija, odnosno njene jedinice su dolinom Neretve nastavile gonjenje neprijatelja prema Konjicu i Sarajevu. U neposrednoj blizini Hercegovine ostala je jedno vri-

jeme Deveta divizija, koja je dijelom bila razmještena na sektoru Široki Brijeg—Imotski, a dio je bio u Dubrovniku. Na tom prostoru je ona ostala sve do sredine marta 1945, kad je, sa ostalim snagama kre-nula na sjeverozapad.

U ULOZI POMORSKODESANTNE BRIGADE

U završnim borbama za oslobođenje zemlje, poznatim pod nazivom »ličko-primorska operacija Jugoslavenske armije«, u praskozorje pobjeda nad fašističkim i kvislinškim snagama, u proljeće 1945., Treća dalmatinska brigada je imala značajnu ulogu i kao pomorskodesantna jedinica. Ta je operacija bila složena, te je trebalo formirati takve operativne snage koje će, uz pomoć Mornarice NOVJ, biti u stanju da s kopna pređu na otoke u Hrvatskom primorju.

Borački kadar brigade bio je garancija da će se zadatak uspješno obaviti. U gotovo svim jedinicama bio je velik broj primoraca i otočana, partizana vičnih borbama uz obalu mora, po otocima i na samom Jadranu. Partizani sa Malića, Neretve, Sutjeske, Knina, Mostara sada su suočeni s novim zadacima, koji su bili isto tako značajni i teški kao i ranije.

Zajedno sa drugim brigadama svoje divizije, Treća brigada je krenula iz svoga oslobođenog zavičaja na sjeverozapad svladavajući uz put mnogobrojne prepreke i utvrđenja.

Kad su okupatorove i kvislinške snage bile izbačene iz Dalmacije, odnosno kada su na njenom tlu uništene, bili su stvoreni uvjeti kako za normaliziranje života u tom dijelu naše zemlje tako i za mobilizaciju svih osoba koje su sposobne za vojsku i za bolju opremu operativnih jedinica. Sve je bilo u znaku borbi za konačnu pobjedu nad okupatorom i izvojevanje slobode. Sve je hrlilo na sjever, ka Istri i Slovenačkom primorju.

Prvog marta 1945. je u skladu s naredbom Generalštaba Jugoslavenske armije formirana Četvrta armija. Naime, Osmi dalmatinski korpus, u čijem su sastavu bile dalmatinske divizije, Artiljerijska i Tenkovska brigada prerastao je u Četvrtu armiju. U to vrijeme štab Osmog korpusa, odnosno Četvrte armije, bio je u Kninu.

Kad se počeo realizirati plan Četvrte armije za napad na neprijateljeva uporišta u Lici i Hrvatskom primorju Treća brigada je (zajedno sa Drugom dalmatinskom) prebačena na prostor Zadar—Obrovac kao opća rezerva armije. Njen zadatak je bio da zatvori pravac kojim bi neprijatelj mogao prodrijeti od Karlobaga prema sjevernoj Dalmaciji.

Krajem marta i u prvoj polovini aprila snage Devete divizije su došle u dodir s neprijateljevim jedinicama u rajonu Karlobaga i Šugarja.

Kad su sazreli uvjeti da se dio Četvrte armije prebaci na otoke u Hrvatskom primorju, odnosno Kvarnerskom arhipelagu, došao je »pravi trenutak« za Treću brigadu. Ona je, u sastavu ostalih snaga svoje divizije, ojačana sa tri bataljona mornaričke pješadije i potpomognuta plovnim objektima Pomorske komande sjevernog Jadrana, imala zadatak da zauzme odsjek Baške Oštarije—Karlobag, da izvrši desant na otok Pag, osloboди ga i tu stvori povoljnu poziciju za izvođenje desanta na otoku Rab, Cres i Lošinj.

Treći bataljon Treće brigade je, u sklopu opće zapovijesti, dobio zadatak da sa Drugom dalmatinskom napadne Baške Oštarije i Karlobag, a druga dva — Prvi i Drugi — bili su odredeni da sa tri bataljona mornaričke pješadije izvrše desant na otok Pag.

Pošto su borci Trećeg bataljona Treće brigade najprije slomili neprijatelja (kom je izdašno pomagala artiljerija sa Vidovca) na koti Oglini i potisnuli ga

na Gradinu i Jotlušu, Treći bataljon je dobio zadatok da napadne Karlobag. (Upornim napadom boraca koje je iz dublje pozadine potpomagala artiljerija, pobijena je neprijateljeva obrana i oslobođeni su Jotluša, Gradina i Vidovac).

U sadjejstvu s bataljonom koji je bio upućen iz Sušnja, izveden je napad na Karlobag, a dio snaga je upućen u pravcu Košulje da bi tamo presjekao odstupnicu neprijateljevih snagama koje su se veoma brzo, gotovo grozničavo povlačile prema Jablancu, tj. na sjever.

Pod pritiskom snaga Trećeg bataljona teren oko Karlobaga je brzo oslobođen.

Kad je područje Karlobaga očišćeno od okupatorskih i kvislinških jedinica Treća dalmatinska brigada je »za trenutak« zastala da bi ubrzo potom primila naređenje da ode s kopna na otoke u Hrvatskom primorju. Prva »meta« bio je najbliži otok, Pag.

Ostale jedinice Četvrte armije nastupale su na sjever rubom Velebita koji se oborušava ka Jadranском moru i potiskivale neprijateljevu vojsku prema Gorskem kotaru, Rijeci, Istri...

Uoči napada jedinica Jugoslavenske armije na otok Pag neprijatelj je na njemu imao jake, utvrđene garnizone, naročito u najvećim mjestima na otoku — Pagu i Novalji. Grad Pag bio je dobro utvrđen, osobito Kršina i Gradac. Ta su uporišta branili: bataljoni iz njemačke grupe 999, manji dijelovi jednog pješadijskog puka i dijelovi jedne baterije. Garnizon u Novalji je fortifikacijski bio dobro utvrđen, a njegovu posadu su činili lokalna milicija i dijelovi bataljona brandenburških lovaca.

Napad na grad Pag i na neprijateljeva uporišta u njemu i oko njega bio je povjeren Trećoj brigadi. Ona je (bez jednog bataljona) u tu svrhu bila ojačana dijelovima Pomorske komande sjevernog Jadrana,

i to jednim bataljonom Kvarnerskog odreda i baterijom topova. Novalju su u isto vrijeme napadala dva bataljona Kvarnerskog odreda u sklopu zajedničkog plana djejstva.

Osvajanje uporišta na Pagu počelo je 4. aprila u šest sati. Jedinice Treće brigade završile su iskrčavanje na rub otoka oko 4.30 sati, pa je bilo dovoljno vremena da se sprovedu pripreme za borbu i da se uredi prilaz sektoru s kog je trebalo poduzeti napad.

Sadjejstvujući Devetoj dalmatinskoj diviziji i pomorskim snagama Jugoslavenske armije, dijelovi savezničke avijacije su u vrijeme organiziranja napada na Pag bombardirali Gradac zapaljivim bombama i time znatno olakšali jedinicama Treće brigade da priđu otoku i zaposjednu položaje za borbu.

Cim se iskrčala na otok brigada je u nezadrživom naletu zauzela Kršinu i Gradac. Međutim, prilazi gradu Pagu bili su gotovo nepremostivi jer su ih čuvale jake neprijateljeve snage, koje su djejstvovali snažnom puščanom i mitraljeskom vatrom iz kamenih i inače dobro utvrđenih kuća. Naročito jak otpor je bio iz utvrđenja Sveti Juraj. Napad jedinica, koji je trajao cio dan, produžen je i iduće noći, ali bez rezultata. Artiljerici su, iskoristivši mrak, radi uspjehnijeg djejstva privukli baterije topova na položaj u rajonu Solina. Grad je oslobođen sutradan, 5. aprila, u 16.20 sati. Neprijateljska posada je dijelom zarobljena, a dijelom su je borci Treće brigade, potpomođnuti artiljerijom, uništili u jednom snažnom naletu.

Kvarnerski odred je zauzeo Novalju dan ranije, 4. aprila, u 9 sati. Dio neprijateljevih snaga iz tog garnizona uspio je da se izvuče i prebací u Jablanac.

Saveznička avijacija je uspješno djejstvovala na neprijateljeve otporne tačke u Pagu i okolici. Vatra iz topovnjača kojom je zasipan Pag bila je efikasna, ali često i opasna po jedinice brigade, naročito u

TRST

7.V 45.

RJЕKA

KARLOVAC

SISAK

Kupa

BORBENI PUT
TREĆE DALMATINSKE
UDARNE BRIGADE

SLAV. BROD

Sava

Una

Vrbas

Bihec

BANJA LUKA

TUZLA

Drina

Gospic

Gračac

Drvar

Bos. Grahovo

Slamoč

Kupres

Prozor

SARAJEVO

Livno

Jablanica

Glavatičevvo

Kalinovik

Miljevina

Foča

MOSTAR

Blagaj

Nevesinje

Zabljak

Mratinje

8.IX 1943.
VRLIKA

VRBA

17.XI 1942.

SPLIT

LEGENDA

— 17.XI 1942 - 6.VI 1943.

---- 8.IX 1943 - 7.V 1945.

vrijeme kad su njeni borci koji su bili s južne strane grada jurišali na neprijateljeve položaje.

U borbama za Pag neprijatelj je pretrpio osjetne gubitke: 195 ljudi mu je poginulo (od toga 5 oficira i 16 podoficira), a zarobljena su 133 čovjeka (među kojima 8 oficira). Tu je poginuo i komandant otoka Paga oberlajtnant Vigler.

Iz brigade su 4 borca poginula i 23 su ranjena. Poginule su starješine potporučnik Ante Burčul, komandir jedne čete Drugog bataljona, i Ilija Alfirević, poručnik, politički komesar čete u Prvom bataljonu.

U borbama za oslobođenje otoka Paga borci Treće brigade i mornaričke snage Jugoslavenske armije su uništili 13 teških bacača, 8 tromblona, 11 teških mitraljeza, 21 puškomitrailjez, 27 strojnica, 372 puške, 35 pištolja, 13 obalskih topova od 120 mm, 3 protivkolska topa, jedan top od 75 mm, 18 flakova, po jedan kamion i motocikl, 6 reflektora, 12 većih i manjih pokretnih radio-stanica i veću količinu druge opreme, municije i ratnog materijala.

Jedanaestog aprila je štab Četvrte armije naredio Devetoj diviziji da, uz podršku jedinica mornarice, oslobodi otok Rab, jedan od najljepših i najživopisnijih otoka u Kvarnerskom arhipelagu.

Napad je bio povjeren Trećoj dalmatinskoj brigadi.

S PAGA NA RAB

Otok Rab je bio dobro utvrđen. Neprijateljeve jedinice na njemu bile su dobro naoružane: na tri utvrđena i fortificirana položaja, na Rtu Stojanu, Rtu Krištoforu i samom gradiću Rabu bilo je oko 600 neprijateljskih vojnika sa 19 obalskih i 18 protivavionskih topova. Uporišta su bila načićkana betonskim bunkerima, brižljivo opasana bodljikavom žicom i zasijana minskim poljima. Ipak su neprija-

teljeve snage u tim jedinim uporištima na prostranom otoku bile prilično slabe za snage Devete divizije i mornarice koje su ih napadale.

Stanje na otoku Rabu, jačina neprijatelja u njegovim uporištima i karakter obrane bili su dobro poznati štabu Devete divizije i višoj komandi. Uoči napada na otok na sastanku štabova brigade Devete divizije detaljno su razrađeni plan napada i pravac kretanja jedinica. Odlučeno je da se sva uporišta na Rabu napadnu, opkole, prisile na predaju ili unište u isto vrijeme.

Bilo je rano proljeće, te je bilo hladno. Snažni vjetrovi obrušavali su se s padina Velebita i razbijali o površinu mora između kopna i otoka.

S obzirom na raspored neprijateljevih snaga na otoku, jedinice Devete divizije su svrstane u dvije kolone: kolonu koja je dobila zadatak da napadne gradić Rab s jugoistoka i istoka (preko Barbata), i nju su činile jedinice Treće brigade (bez jednog bataljona); na utvrđeni Rt Stojan napad je bio povjeren dvama bataljonima Druge brigade, jednom bataljonu Treće brigade i jednoj bateriji topova. Napad na gradić podržavale su dvije baterije topova.

Druga brigada je organizirala ukrcavanje trupa u Karlobagu, odnosno Jablancu, odakle su se desantnim brodovima prebacivali na otok, u uvali Crniku. Desant je uspješno završen 12. aprila do tri sata ujutro.

Uporište Rt Krištofor zauzela su tri bataljona Kvarnerskog odreda uz podršku jedne baterije topova. Oni su krenuli na Rab direktno s Paga i Novalje, odnosno Tavernela. Desant je izvršen jugoistočno od svjetionika Kalifrona.

Desant i operacije Treće brigade i pridodatih joj mornaričkih snaga na otok Rab, kao i same desantne brodove koji su prebacivali trupe štitili su flotile naoružanih brodova i flotila patrolnih čamaca mor-

narice. Flotila od šest motornih topovnjača bivše jugoslavenske mornarice osiguravala je desant od Plavničkog i Planinskog kanala. Sem toga, ona je imala zadatak da onemogući eventualan prođor neprijateljih snaga na otok Rab.

Bilo je predviđeno da napad na grad Rab i Rt Krištofor potpomognu dvije savezničke topovnjače. Međutim, one nisu stupile u akciju, jer navodno, njihovi »osmatrači s kopna nisu na vrijeme uspostavili vezu«.

Desant jedinica Treće brigade, koji je izvršen noću, znatno je ometao jak vjetar. More je bilo valovito, pa je iskrcavanje ljudstva, materijala i tehnike na otok ovdje-ondje bilo vrlo otežano i obavljen je sa zakašnjnjem.

Pošto je izvršen desant na otok dva bataljona i dvije baterije Treće brigade iskrčali su se u uvali s druge strane otočića Pakliba, a jedan bataljon u zaljev Crniku.

Krenuvši, na osnovi dobijenog zadatka, preko Barbata, prva dva bataljona su, uz snažnu podršku artiljerije, napala uporište na istočnoj strani zaljeva a Treći je sa sjevera krenuo iz Crnike, pravo na grad Rab. Neprijatelj je dočekao napad jakom artiljerijskom i minobacačkom vatrom i snažnom vatrom iz automatskih oružja. Ali sve to nije mu mnogo pomoglo, jer je vatrena nadmoć bila na strani jedinica Devete divizije i snaga mornarice. Pošto je palo utvrđenje na istočnoj strani zaljeva Sveta Eufemija, neprijatelj je pokušao da pruži otpor u samom gradu, ali je bataljon koji je u grad upao sa sjevera i to osuđetio.

Glavnina Druge dalmatinske brigade je dijelom krenula preko Kušine Glave, a dijelom preko Laporanja Svetu Mariju. U isto vrijeme je jedan bataljon, u ulozi divizijske rezerve, upućen u Supetarsku.

Neprijatelj se žilavo branio. Kada je primijetio da je uklješten, da borci s crvenim zvjezdicama na

kapama kidaju bodljikave žice i jurišaju na bunker, neštedimice je otvorio vatru iz protivtenkovskih mitraljeza i topova. Ipak, samo tri sata vremena je bilo dovoljno da se slomi otpor neprijatelja. Mnogi vojnici su se počeli predavati čim su primijetili da su dalmatinski borci izbili u zonu prvih bunkera, kojima su bila opasana uporišta. U isto vrijeme snage mornaričkog Kvarnerskog odreda bile su prodrele u utvrđenje Rt Krištofor i nakon kraće borbe zauzele ga zarobivši svu posadu, koju su uglavnom činili Nijemci i legionari.

Dvanaestog aprila oko podne otok i gradić Rab bili su oslobođeni.

IZ BORBI ZA PAG, RAB, CRES I LOŠINJ

U dokumentima o tim borbama govori se o juštvu boraca Treće i Druge dalmatinske brigade. Tako je borac Toma Kolubarić u jurišu na Rab upao u jednu kuću punu neprijateljskih vojnika. To je učinio tako vješto i iznenadno da su Nijemci, ugledavši ga na vratima sa strojnicom u ruci, bili prisiljeni da dignu ruke u znak predaje. Toma se nije zbuonio, već im je naredio da se svi sabiju u kut velike prizemne sobe, dalje od oružja, istovremeno mu je stiglo pojačanje pa je uz pomoć drugova zarobljene sproveo u štab bataljona.

Za borca Prvog bataljona Treće brigade Antu Mališu kaže se da je prilikom prodora kroz žičane prepreke, pod kišom tanadi, hladnokrvno sjekao bodljikavu žicu i tako otvarao kroz nju prolaz svojim drugovima koji su jedan uz drugoga jurišali na bunkere.

Računa se da je neprijatelj u borbama za Rab izgubio 197 starješina i vojnika i da je 335 zarobljeno.

Poslije oslobođenja otoka Raba i Paga štab Devete divizije dobio je od Četvrte armije zadatak da odmah produži »nastupanje« preko mora i da uz pomoć mornarice izvrši desant na otoke Cres i Lošinj i oslobodi ih.

Prije izvršenja tih zadataka na oslobođeni otok Rab prebacila se, u sastav Devete divizije, i Četvrta splitska brigada. Sada je Deveta divizija bila kompletna.

Snage Treće brigade su se, uz pomoć mornaričkog Kvarnerskog odreda, iskrcale na Lošinj, i nakon kraćih i prilično teških borbi u mjestima Nerezini, Privlači i Malom Lošinju, a naročito na utvrđenjima Tovaru i Kobačaku, oslobodile otok 19. aprila u 22 sata.

Dva kratka opisa događaja iz borbi za Tovar i Nerezin govore o odlučnosti boraca Treće brigade i o stanju u neprijateljevom taboru prilikom vodenja borbi za oslobođenje otočja.

Komandant Devete divizije Ljubo Truta priča:

— Nisam bio voljan da tako lako žrtvujem vojnike. Kad smo osvojili gotovo cio otok Lošinj ostao je »neočišćen« famozni Tovar. To je inače bilo staro ali jako utvrđenje još iz doba Austro-Ugarske. U njemu se bilo ušančilo oko 200 Nijemaca. Svi pokušaji da se oni predadu bili su uzaludni. Mada su Nijemci znali da su opkoljeni i da mi vladamo Lošinjem, ipak su tvrdoglavost ostali pri svojoj odluci. Pokušao sam i posljednje: u tvrđavu sam poslao jednog ranije zarobljenog Nijemca s pismenim zahtjevom da se predadu.

Odgovor je bio negativan. Dok sam posmatrao vojnika koji se vraćao s tim odgovorom primjetio sam da on iz tvrđave (čijoj je posadi ranije pripadao) nosi svoju porciju i šinjel. To je bilo dovoljno da zaključim da oni tamo u tvrđavi nisu baš mnogo voljni da se dalje bore.

Nije prošlo nekoliko minuta a nad zdanjem stare artiljerijske zgradurine-utvrđenja zavijorila se bijela zastava. U stvari, ona se zavijorila čim je s naše strane zagrmila artiljerija.

Borci Treće brigade su u borbi za oslobođenje Lošinja doživjeli i jedan mali »neuspjeh«, kojega se mnogi preživjeli pripadnici te jedinice i danas dobro sjećaju. Marinko Bojić, iz Solina, ovako opisuje taj događaj:

— Nerezin nismo mogli tako lako osvojiti. Veća grupa talijanskih fašista bila se ušančila u jednu staru kamenu i dobro utvrđenu zgradu. Kad smo vidjeli da će to biti tvrd orah, pred utvrđenje smo dovukli »džon-bul«. Bila je dovoljna samo jedna granata da fašisti istaknu bijelu zastavu.

Kad je nastupio trenutak da upadnemo u utvrđenje, privedemo zarobljenike, pregledamo zgradu (da nije negdje podmetnut eksploziv), pokupimo oružje, ratnu spremu i materijal — otkriven je propust.

Zarobljenike je saslušavalо više starješina. Intendant brigade je tražio magazin hrane, municije i drugi materijal iz njegove »nadležnosti«. Obaveštajac — već se zna šta, a »financijski« — novac i druge slične vrijednosti. Svi su dobro prošli izuzev »finančera«. On je našao u kasi svega 55 lira. Jedan zarobljeni Talijan mu je rekao: »Gospodin partidano, da ste došli sutra, našli biste punu blagajnu. Sutra je trebalo da stignu naše plaće«. Znači, brigada je preuranila s napadom!

DESANT NA ISTRU

Ponosni zbog svojih uspjeha u borbama za oslobođenje Paga, Raba, Cresa i Lošinja, borci Devete dalmatinske divizije su nestrpljivo čekali da izvrše posljednji veliki zadatak — da učestvuju u operaci-

jama za oslobođenje Istre kako bi se taj dio naše domovine vratio svojoj matici — Jugoslaviji.

Taj dio teritorije bio je u toku cijelog drugog svjetskog rata dobro utvrđen i pripremljen za obranu. Okupator je naročitu pažnju bio posvetio obalnim baterijama i gustim minskim poljima. Nijemci su imali namjeru da pomoći njih po svaku cijenu uspore desant, prvenstveno desant snaga Jugoslavenske armije, jer su se radije predavalni savezničkim snagama nego Titovo vojski.

Moral neprijateljskih vojnika bio je znatno opao. Osjetno je bila oslabila njemačka obavještajna služba, jer su njemačke, do jučer elitne jedinice trpjeli poraz za porazom.

Treća brigada i ostale snage Devete divizije iskrcale su se na tlo Istre u vremenu od 25. do 27. aprila. Mostobran je bio kod Brašča i Moščeničke Drage.

Općim planom djejstva svih snaga koje su se bile iskrcale na tlo Istre predviđalo se da dio snaga odmah nastupa obalno-kopnenim saobraćajnicama koje vode od mjesta iskrčavanja prema Rijeci i da uz put likvidira uporišta u Lovranu, Ićićima, Opatiji i Voloskom, a da drugi dio nastupa niz istarski poluotok prema Puli.

Na tlo Istre su se iskrčali svi bataljoni Treće brigade, sa dvije baterije topova, odjeljenjem teških bacača, vodom za vezu i dijelom intendanture divizije.

Brigada je odmah krenula i organizirala napad na lijevom krilu Druge dalmatinske uputivši jedan bataljon na prostor oko Male Učke, kao bočno osiguranje snagama na glavnom pravcu nastupanja — prema Trstu.

Taj bataljon se prilikom izbijanja na Malu Učku sukobio s neprijateljevim bataljonom koji je namjeravao da preko Male i Velike Učke napadne mostobran Devete divizije. U toj namjeri je osuđen.

Dvadeset osmog aprila su Treća brigada i Druga dalmatinska proleterska brigada napadale u pravcu Kastavštine i blokirale uporište u Ičićima i u crkvi u Veprincu, od koje su Nijemci bili napravili jako utvrđenje. Toga dana je Druga brigada oslobođila Opatiju, veći dio Voloska i dio Rukavca, čime je snagama Devete divizije omogućeno da navečer istog dana izbiju na liniju Volosko—Rukavac. Jedna četa Treće brigade je zaobišla i sjeverno od Matulja izbila na glavnu saobraćajnicu Rijeka—Trst. Istog dana su likvidirana i posljednja uporišta u Ičićima i u crkvi u Veprincu.

U takvoj situaciji zatekla se Deveta divizija kada je od štaba Četvrte armije dobila naredenje da se njene glavne snage orijentiraju prema Trstu.

U duhu toga naredjenja, Trećoj brigadi je bilo određeno da se najhitnije koncentrira na prostoriji Male i Velike Učke.

Dvadeset devetog aprila su, po naredenju štaba Devete divizije, Treća i Četvrta (splitska) brigada, u prvim poslijepodnevnim satima počele nastupati prema neprijatelju evo j grupaciji koncentriranoj na prostoru Poljun—Vranje. U zvaničnim izvještajima o borbama na tom terenu stoji i ovakva konstatacija:

»U silovitom napadu Treća brigada je iznenadila neprijatelja i zaobilaznim manevrom uspjela ga razbiti zaplijenivši gotovo svu komoru. Nakon ovog brzog i velikog uspjeha Treća brigada je, u toku naredne noći, nastavila da nastupa komunikacijom prema Buzetu. Tridesetog aprila ujutro, u ponovljenom silovitom naletu, borci Treće brigade su uspjeli likvidirati neprijateljske snage i oslobođiti redom Lopoglavlje, Roč i Buzet.«

Na tom putu je Četvrta (splitska) naišla na grupu od oko 500 neprijateljevih vojnika i potpuno je razbila.

Poslije zauzeća Buzeta Treća brigada, ojačana samohodnim topovima, nastavila je prema Trstu pravcem Sočerga—Kubed—Dekani.

Iskoristivši zaplijenjene kamione 1047. njemačkog puka 237. divizije, štab brigade je obrazovao motoriziranu prethodnicu, koja je uspjevala da iznenaduje i uništava neprijateljeve snage koje su joj bile na putu. Sjeverno od Kubeda brigada je naišla na neprijateljeve snage, ali su one, pošto su uništile gotovo sve mostove na rijeci Rižani, pobegle u Trst. Odatle su borci nastavili u dvije kolone: jedna preko Crnog Kala prema Svetom Roku, a druga preko Dekana i Pri Orehu. Prva kolona je, poslije kraće borbe, protjerala dijelove neprijateljevih jedinica iz Crnog Kala, a druga je u naletu zauzela Dekane zabilježivši oko 150 vojnika. U prvi sumrak brigada je izbila pred položaje kod Svetog Roka i Pri Orehu, i tu zanoćila.

Pisac ovih redaka lično se uvjerio što je značila ta noć »odmora«. Jer borci su gotovo padali od umora, ali je rijetko koji uspio da zaspi. Živci su bili napeti. Svi su željeli da se ide naprijed. Pobjede su gotovo nosile... Svi su jedva čekali zoru pa da idu dalje. Svatko je znao da je kraj rata blizu... Još »nekoliko koraka« je trebalo učiniti do slobode. Svi su željeli da se ti koraci odmah učine. Noćnu tišinu je povremeno narušavala artiljerija, koja se čula sa svih strana. U daljini, naročito prema sjeveru, povremeno je blještala vatra.

OSVAJANJE TVORNICE »ELBA« U TRSTU

Prvog maja tačno u podne Treća dalmatinska brigada i sve jedinice koje su bile tu prispjele počele su opći napad na Sveti Rok. Nakon dvosatne borbe borci Treće brigade su zauzeli vrlo važnu kotu

Redni broj	Čin i položaj	PREZIME očevo ime i ime	Godina rođenja	Selo, općina i kotač rođenja	Kad je stupio u partizane i kako: dobrovoljac, mobilisao, ili zarobljen	Kada je umro na polodaju: rana / od bolesti	Primjedba
475.	brač. i. bat. ii. prot.	Belyan Kiro ✓				1.5.40 36.11.43 kao z čovjek	
476.	brač. i. bat. ii. prot.	Borek Ramadan Jalal ✓	1915	Uđeri Matnica Telovo	6.5.41 na četvrt		Tajka marija
477.	brač. i. bat. ii. prot.	Brčić Petra Mardi ✓		Lepoš Tragovi Spirić	No. 42 na Brač Gračac Lopar		Reformatski
478.	--	Bakić Jorjanovic Niko ✓	1915	Karlovac	1.5.41 na četvrt četvrt četvrt		Koridori
479.	--	Bajramović Šerif ✓	1906	Rosan Prešpanski	6.5.41 na četvrt četvrt		Koridori
480.	--	Bau Krstić Božo ✓	1922	Tirat Kator	1.5.41 na četvrt		Tajka marija
481.	brač. ii. bat. ii. prot.	Bavonić Slate ✓	1911	Lom Gomila Dak.	No. 42 na četvrt četvrt četvrt		četvrt četvrt

Faksimil stranice knjige poginulih, umrlih i nestalih iz
Devete divizije NOVJ

na potezu do Sv. Roka i zajedno s borcima Četvrte (splitske) brigade probili se u Trst, i to na odsjeku od obale do željezničke pruge Trst—Pula. Trst se kupao u sunčevim zracima. Bilo je toplo i priyatno.

Uz tršćansku obalu ka groblju Sv. Ane nadirale su u isto vrijeme tri kolone Treće dalmatinske brigade. Desno od brigade bila je Četvrta (splitska) brigada. Ona je imala zadatok da se što prije poveže sa snagama Dvadesete dalmatinske divizije.

Na samom prilazu Trstu osjetilo se da u njemu ima jakih neprijateljskih snaga, odnosno da se može očekivati njihov snažan otpor. To se ubrzo i potvrdilo. Nijemci su sa svojim malobrojnim slugama — talijanskim fašistima, ustašama i četnicima — pružili žestok otpor u Trstu, jer su svakog trenutka očekivali savezničke jedinice, spremni da se predaju saveznicima a ne Titovoj armiji. Međutim, Jugoslavenska armija je osujetila neprijateljeve namjere i prije svojih saveznika ušla u Trst, gdje je čak proslavila međunarodni praznik rada 1. maj (na trgu Unità).

U pravcu nadiranja Treće brigade neprijatelj se najčešće branio iz tvornice »Elba« i s položaja kod Svetе Ane. Ubrzo se pokazalo da su se u unutrašnjosti tvornice »Elba« ušančili četnici iz sastava Dinarske divizije popa Dujića, koji su iz borbi za Knin uspjeli da se izvuku i da pobegnu.

Idućeg dana, 2. maja, dio brigade je pod zaštitom teških bacača, ponovio napad na utvrđene četnike u tvornici »Elba«.

Dovitljivi Dalmatinci su ipak nadmudrili četnike. Pomoću ljestvica najodvažniji su se popeli na krov tvornice i kroz rupe načinjene uklanjanjem crepova počeli ubacivati bombe. Neki su borci uspjeli da se kroz otvore uvuku pod krov, odakle su otvarali vatru na četnike koji su se u gomilama muvali po halama tvornice. Djejstvo ručnih bombi bilo

je vrlo uspješno, i nakon kraće borbe četnici su bili prisiljeni da se predadu.

U tom napadu na četnike učestvovala je i grupa građana.

Poslije zauzeća tvornice »Elba« borci su krenuli ka centru grada. Put ih je vodio ulicama A. Bajmontija i preko prolaza Sv. Andrije do Trga jedinstva (»Piazza Unità«). U tom nastupanju kroz grad borci su lomili slabiji otpor neprijateljevih grupica. Oni su uspostavili vezu i sa snagama Jedanaeste brigade Dvadeset šeste dalmatinske divizije. Jedna ojačana četa Prvog bataljona bila je skrenula Istarskom ulicom. Njoj se, u općoj radosti zbog dolaska pobjede i slobode, pridružila oveća grupa građana pripadnika slovenačke nacionalne manjine i talijanskih antifašista.

TALIJANSKI ANTIFASISTI POMAŽU...

U Ulici svetog Jakova Prvom bataljonu je pružen jači otpor iz više zgrada, ali bez uspjeha. U Ulici svetog Justina borci bataljona su se prikupili i produžili prema Kuli svetog Justina. U podne su povedeni pregovori o predaii neprijateljeve grupe okupljene u Kuli. Pregovori su tekli vrlo sporo. Otegli su se sve do 17 sati... Za to vrijeme je Drusi bataljon nastupao Istarskom ulicom. U Ulici G. Marenci bataljonu se priključilo sedamdeset rodoljuba antifašista iz grada, koji su bili naoružani uglavnom puškama. Izbijši na Trg svetog Jakoba, bataljon se podijelio u dvije kolone. Koloni koja je išla ulicama Svetog Marka, Besengi i K. Kombi pridružilo se više grupica talijanskih radnika, od kojih su se mnogi ponudili da budu vodići do gradske luke ili da pokazu gdje se još krije koja grupa neprijatelja. U daljem nastupanju kroz grad prema obali bataljonu se pridružilo još oko 250 rodoljuba, većinom talijanske

narodnosti. Kroz Ulicu Promontorio kolona je, uz pomoć pedesetak građana dobrovoljaca, svladala jednu četu koja se bila utvrđila u kasarni finansijske straže.

I drugoj koloni tog bataljona pridružilo se oko 200 dobrovoljaca mještana. To je bilo na Pjaci Goltoni. Tršćanski rodoljubi su ispričali dalmatinskim borcima da se u Ulici Etore Muti utvrđila veća grupa neprijateljevih vojnika. Dio kolone je produžio Ulicom svete Katarine, a drugi njen dio je prodrio do uporišta u Rimskoj banci, u Ulici Korzo, i тамо likvidirao, uz pomoć rodoljuba Tršćana, manju grupu Nijemaca. Ukrzo je slomljen otpor veće neprijateljeve grupe u Ulici Monte. U zgradama Beltrame bilo se ugnijezdilo oko 250 pripadnika SS trupa njemačke mornarice. Pošto su bili izloženi jakoj vatri iz oružja boraca Drugog bataljona i tršćanskih radnika (koji su prskali zgradu benzinom), njemački mornari su zatražili primirje istakavši da će se »predati našim jedinicama ako na vrijeme ne stignu Englezzi«. Partizani su, razumije se, to odbili, i oko 17 sati istog dana natjerali su Nijemce da se predaju.

Treći bataljon je poslije pada tvornice »Elba« krenuo Ulicom Demarki ka centru grada. U dijelu zvanom Bilado naišao je na zalutalu i prilično obezglavljenu njemačku kolonu kamiona, koju je nakon brzometne paljbe iz svih oružja s prilično male daljine, potpuno uništio. Nastupajući dalje željezničkom prugom, bataljon je naišao na grupu naoružanih Talijana, koji su čistili kuće i blokove zgrade od njemačkih vojnika.

Bataljon je za grupom naoružanih talijanskih rodoljuba stigao na Trg Rosmini pošto je slomio otpor manjih grupica koje su mu one pružale iz javnih i privatnih kuća, duž obale. Bataljon je uspio da uspostavi vezu s Jedanaestom brigadom Dvadeset šeste dalmatinske divizije.

O posljednjim borbama u Trstu svjedoči i dogadjaj koji se zbio 3. maja 1945.

Toga dana u 11 sati i 15 minuta štab Dvadesete dalmatinske divizije uputio je njemačkom komandantu u Trstu poziv da preda sve preostalo ljudstvo i materijal, oružje i opremu, uz napomenu da će se u slučaju da poziv odbije pristupiti potpunoj likvidaciji svih uporišta u gradu i njegovoj okolini. Poziv je predao njemačkom štabu obavještajni oficir Devete (trogirske) brigade. On je sa bijelom zastavom prošao kroz neprijateljeve linije. Prolazeći jednim tunelom primijetio je više njemačkih oficira kako razgovaraju s engleskim kapetanom koji je bio u pratnji dvaju savezničkih vojnika.

Prema izvještaju obavještajnog oficira Dalmatinske brigade, njemački komandant se našao u nezgodnom položaju jer je imao dvije ponude: jednu od Titove armije, a drugu od trupa Ser Aleksandra, komandanta savezničke (engleske) armije.

Toga dana poslije podne je komandant Dvadesete dalmatinske divizije potpukovnik Bogdan Pecotić stupio u vezu sa savezničkim oficirima, novozelandskim kapetanom, kome je izložio situaciju i postavio zahtjev da odmah povuče tenkove iz operativne zone u kojoj je, sporazumno sa saveznicima, djelovala Jugoslavenska armija, istakavši da oni, saveznici, ne mogu otimati njemačke zarobljenike iz zona koje je zauzela Jugoslavenska armija. Novozelandski kapetan, kao predstavnik savezničkih jedinica, sasvim je shvatio razloge komande Titove armije i povukao se sa svojim odjeljenjem. Nakon tog razgovora komandant Pecotić je otišao sa svoja dva oficira njemačkom komandantu i predao mu pismeni zahtjev za bezuvjetnu kapitulaciju, a u protivnom — bilo je nagnjeno u pismu — nastaviti će se borba do uništenja posljednjeg njemačkog vojnika. Pošto je pročitao uvjete kapitulacije, njemački komandant je rekao

da ima više od 300 ranjenika i da mu je ponestalo hrane, vode i sanitetskog materijala, a zatim se obratio potpukovniku Pecotiću:

— Gospodine potpukovniče, predajem vam cio njemački garnizon i sav ratni materijal i priznajem vas pobjednicima.

Nakon toga uslijedila je predaja 29 oficira, 2.682 podoficira i vojnika s ranjenicima i svom ratnom opremom i materijalom.

To je bio kraj neprijateljevog otpora jedinicama Jugoslavenske armije u rajonu grada Trsta.

Toga dana, 3. maja, Treća dalmatinska brigada i ostale jedinice Devete divizije povučene su iz Trsta i prebačene na prostor oko Famlje, Kozina i Materija da bi taj pravac zatvorile i sprječile prodor snaga njemačkog 97. armijskog korpusa, koji su razbile jedinice Četvrte armije u rajonu Ilirske Bištice.

Sutradan su na tom području snage Devete divizije zarobile kolonu neprijatelj evih vojnika koja se povlačila iz Buzeta preko Materije u namjeri da se uvuče u Trst i da ode na sjever. Izgledalo je da ti ljudi i ne prepostavljaju da je Trst pao i da je nemoguće izvući se iz okruženja.

Šestog maja brigada se ponovo vratila u Trst. S njom je krenula i Četvrta (splitska). Idućeg dana, 7. maja, Treća dalmatinska brigada je izvršila svoj posljednji borbeni zadatak.

Pobjeda je bila tu. Jugoslavija je oslobođena od fašista. Radost se čitala na licu svakog borca Treće dalmatinske brigade, čiji su pogledi bili upereni prema jugu, prema Dalmaciji, prema rodnom kraju.

PRILOZI IZ BRIGADNOG USTA
»POBJEDA«

CRTICE IZ BORBI TREĆE DALMATINSKE NOU BRIGADE*

U pripremama za Prvi kongres omladine Jugoslavije, u dvomjesečnom takmičenju omladinci brigade pokazali su se za desetku u radu, borbi i požrtvovnosti.

Omladinac Mate Parčina, borac Drugog bataljona, rvaо se više od petnaest minuta s jednim švapskim podoficirom na život i smrt, na kraju ga svladao i ubio.

Ante Jajčević iz istog bataljona stojеći je pucao na neprijateljev bunker ne saginjući se. On je među prvima prošao ulicom tek oslobođenog Knina, u kojem su se još vodile ulične borbe.

Luka Perkušić, omladinac iz Trećeg bataljona, trčao je četiri kilometra za jednim ustašom vičući: »Dušu ёu ispustiti, ali ёu te uhvatiti«. Na kraju je uspio da ga stigne.

Lovro Prailja, borac Drugog bataljona, sam je zarobio dva njemačka vojnika sa svom opremom i oružjem.

Frana Rosini, bolničarka, u borbama je otela od neprijatelja mnogo sanitetskog materijala.

U istom broju — 1, od januara 1945. u listu se na posebnom mjestu objavljuje kratak spisak omladinaca boraca udarnika:

Nedo Matijević, pomoćnik puškomitralsca Prvog bataljona,

* Treća brigada je u toku rata izdavala svoj list »Pobjeda«.

Jere Mitrović, puškemitraljezac,
Mate Ninčević, nišandžija na lakom bacaču,
Ante Žižak, borac, sam naučio da čita i piše. Sa
svojim bacačem u mnogim borbama je muke zadavao
neprijatelju.

Mara Budić je pod najvećom kišom tanadi po-
magala da se ranjeni borci izvuku s položaja.

KAKO SE MATE PARCINA RVAO S NJEMAČKIM PODOFICIROM

»U borbi je komandir čete upozorio Matu Parčinu, jednog od svojih boljih boraca, na nekog njemačkog vojnika koji se nekontrolirano kretao jednom stranom brda u čijem se podnožju vodila borba. Čim je čuo šta komandir smjera Parčina je potrecao u pravcu kretanja neprijateljskog vojnika ne pokušavajući da upotrijebi oružje. Tek što je krenuo, doviknuo je komandiru:

— Druže komandire, dovest ču ga živa.

Kada je pristigao neprijateljskog vojnika Mate ga je hitro zaobišao, izbio preda nj i pozvao ga da se preda. Nijemac je digao ruke uvis, a Mate polete k njemu, greškom, gotovo u zagrljaj. U posljednjem trenutku zastade, prebaci pušku preko ramena i u trenutku kada je prišao neprijateljskom vojniku nadohvat ruke, ovaj ga zgrabi snažno i grčevito i obori na zemlju. Nastade gušanje. Očajnička borba na život i smrt. I njemački podoficir je bio korpulentan, jak. Nijemac je odjednom uspio da dohvati oveći kamen i njime počne udarati Matu po glavi. U komеšanju, sav obliven krvlju, Mate nekako uspije da se dohvati revolvera i snažnim udarcem ručkom oružja po glavi savlada njemačkag podoficira.

Obliven krvlju, blatnjav i ugruvan, Mate se vratiti u svoju jedinicu i podnese raport komandiru. Od-

Ges. 1.

1943 - Broj 4 - JANUAR

POBJEDA

LIST **II** DALMATINSKE UDARNE BRIGADE
IX UDARNE DIVIZIJE

Izgled naslovne strane brigadnog lista »Pobjeda«

mah mu je pružena liječnička pomoć i upućen je u previjalište.

Mate je morao stotinu puta da objašnjava svojim drugovima otkuda mu rana na glavi.

— A, jest mu bila tvrda glava, majku mu švapsku — ponavljao je Mate poslije svake priče.

— Izgleda, Mate, da je tvoja bila tvrda — dobacivali su mu u šali borci.

KURIR BERE ZAROBLJAVA GRUPU NIJEMACA

Bere Rosić, petnaestogodišnji kurir u štabu Drugog bataljona Treće brigade, dok je prenosio neko naređenje od komande svoga štaba do štaba brigade naišao je kod neke ograda na manju skupinu Nijemaca. Primjetivši partizana, jedan od neprijateljskih vojnika je otvorio vatru. Vješt i brz, Bere se odmah baci u prvi zaklon i uzvratiti iz svoje strojnica. Uspio je da odmah ubije jednog od Nijemaca iz grupe, a preostali se, valjda, pretpostavljajući da za Bерom ide veća jedinica partizana, predadoše. Razoružavši ih, Bere sve njihove puške prebací preko ramena i sprovede ih u komandu svoga bataljona.

Borci su se okupili oko Bera, a neki ga upitaše kako je uspio da zarobi te neprijateljske vojнике. On šeretski odgovori:

— Nisam uspio ja. Oni su uspjeli da se predadu.

PODVIG ŽARKA KATAVICA

U borbama za Knin, prilikom gonjenja neprijatelja, pomoćnik političkog komesara Drugog bataljona Žarko Katavić je naišao u nekoj dolini na grupicu Nijemaca, među kojima su bili jedno građansko lice i jedna žena. Naoružan jedino pištoljem, Žarko pozove grupu da se preda. No u jednom tre-

nutku, kad je izgledalo da će svi podići ruke u znak predaje, jedan od Nijemaca, vjerojatno oficir, uspije da ispali hitac iz pištolja u Žarka, ali je ovaj u posljednjem djeliću sekunde uspio da se skloni i da izbjegne najgore. Bacivši se isto tako hitro na zemlju, Žarko uzvrati vatrom iz svoga pištolja i uspije da ubije oficira. U tom trenutku je na mjesto okršaja pristigao jedan puškomitraljezac iz njegova bataljona, i to je omogućilo da se grupa prisili na predaju. U ruke partizana Žarka i mitraljesca padoše dva gotovo nova »šarca« i četiri šmajsera.

JUNAŠTVO ODVAŽNE TROJKE

Na položaju kod Stare Straže kod Knina nedaleko od ceste, gdje je bio jedan neprijateljev tenk čija je posada svojim ubojitim mitraljezom i topovima zadavala mnogo jada našim borcima, primjećeno je komešanje među neprijateljskim vojnicima. Uzrok tome bila je jaka vatra kojom su borci Prve čete Četvrtog bataljona počeli obasipati tu neprijateljsku grupu. Moglo se zaključiti da se neki neprijateljski vojnici u tome komešanju približavaju partizanskim položajima. Moglo se, također, pretpostaviti da su spremni i da se predadu, što nije bio rijedak slučaj jer je Knin već bio pao u ruke boraca Osmog dalmatinskog korpusa.

Svuda naokolo zuje meci. Osjećalo se da bi toj neprijateljskoj grupi trebalo prići. Ali kako? Nije li to varka?

Iz onog tenka neprestano bije. I »šarac« odnekud sipa ubitačnu vatrnu.

Odjednom iz zaklona na našim položajima iskoči zamjenik komandanta Četvrtog bataljona Nedo Stanić, a za njim u isti tren, i pomoćnik političkog komesara Jadran Viculin. Iznenadisimo se kad vidjesmo

da podoše prema grupici neprijateljskih vojnika koja nam se približavala.

Tajac.

Toj dvojici starješina pridružiše se komandir i pomoćnik komesara Prve čete. Tako sva četvorica podoše u susret neprijateljskim vojnicima i bunkeru. Za nekoliko minuta partizani svladaše neprijateljske vojнике i zarobiše ih. Bilo ih je osamnaest.

Dok je ta akcija trajala iznenada, tko zna otkuda, javi se protukolac iz onoga istog famoznoga tenka. Nedo Stanić posrnu ranjen. U isto vrijeme s naših položaja krenu grupa boraca i raščisti situaciju. Tenk je »učutao« jer je bio u plamenu.

KADA PONESTANE MUNICIJE . . .

Ispod Huma i Podšaka, jugozapadno od tromeđe između Bosne, Like i Dalmacije, protiče rijeka Zrmanja. U njenoj dolini je istoimeno živopisno selo. Iza njega se uzdižu vrhovi Grede, Kile i Šijanove Grede. Na tom prostoru je bio Treći bataljon Treće brigade. On je bio zaposjeo ta uporišta pošto je pobrkao planove neprijateljske jedinice, koja je imala namjeru da se iz Knina ovim pravcem probije preko Bihaća ka unutrašnjosti zemlje.

Bilo je oko jedan sat noću kad je dežurni povikao:

— Drugovi, ustajte, spremite se!

Za tren je sve bilo spremno za pokret i borbu.

Noć je bila tiha, ali hladna. Veoma hladna. Mraz je štipao za obraze. Mjesečeve zrake prosule su se po Prljevu polju koje nam je bilo pod nogama.

Dolje ispod Kite čuje se po koji odjek metka.

Komandant bataljona Mate Bošković rasporedio je jedinice: Prva četa je zauzela položaj na čuki Grede, neposredno iznad neprijateljevog garnizona; istočno od te čete Treća četa je zaposjela Kitu, a Druga

je ostala u kućama u selu u kom smo se počeli odmarati.

— Vraga neće oni doći. Doći će... — šapuće jedan borac sjedeći u zasjedi iza jednog hrasta.

— I ja ne vjerujem da neće... — dodaje drugi borac.

Komandir čete Ciro Porobić ide oprezno od jednoga do drugoga mitraljesca i daje posljedna uputstva.

Koliko smo se dugo pripremali, marširali i zauzimali položaj za zasjedu — tko bi znao. Na istoku se javljalo rumenilo. Budi se novi dan.

— Uskoro će zora — kaže šapatom bolničarka Treće čete Marija.

— Neće valjda vrag da natjera Švabe da sada dodu ...

— Boga im čaćinog, neće — kaže Sandrić.

— Pssst... tišina ... neko ide. Kolona.

Komandir Treće čete skoči i oslušnu:

— Stoj!

Ivan Bratić, pomoćnik komesara, prvi je otkrio neprijatelja.

Nastade komešanje.

— Juriišš! Juriišš, drugovi! Nemojte ih tući, žive ih pohvatajte ... Hvatajte ih žive.

Jedan vod Treće i jedan vod Druge čete pojuriše, a pred njima pomoćnik komesara Spaso Jukić. Na čelu Treće čete jurišao je Ciro Porobić.

Gotovo da nitko nije osjetio kad se razdanilo. Pedeset do osamdeset metara ispred jurišnih četa Treće brigade primijećeno je kako srlja gomila izbezumljenih neprijateljskih vojnika. Oni, po svemu sudeći, žele da se domognu Šijanove Grede, ali u tome ne uspijevaju. Primijetili su nas i osjetili da im prijeti opasnost.

Pošto mu je pristigla pomoć iz tzv. Mijatovih kuća, neprijatelj je uspio da zaposjedne čuku suprotno od naših položaja, odakle je gađao naše borce iz »šarca«.

Prvi i Drugi vod otvorile vatu. Sa osvojene čuke neprijatelj pokušava, u pet navrata, da prodre prema našim položajima, ali ne uspijeva. Zadržavaju ga naši borci. Pri svakom pokušaju ostavlja na bojnom polju mrtve i ranjene.

Cijelo prijepodne naše čete odolijevaju nasrtačima neprijatelja, sve dok nam nije ponestalo municije. Tek tada smo počeli uzmicati. Neprijatelj je to osjetio, te je dovukao pojačanje. Pošto je zbog čistine i brisanog prostora bilo opasno potpuno povući čete, pala je komanda — juriš. To je značilo borbu prsa u prsa.

Premda je neprijatelj bio brojčano nadmoćniji, borbom prsa u prsa naši borci su uspjeli da se probiju kroz neprijateljeve redove i da se upotrijebivši posljednje zalihe municije — probiju kroz neprijateljeve redove i izazovu paniku kod inače demoraliziranog neprijatelja.

U tim borbama su poginuli pomoćnik političkog komesara čete Spaso Jukić i puškomitraljezac Božo Grčić, koji je, iako je bio ranjen, u toku borbi uspio da donese municiju na borbeni položaj, a kada je to uspješno obavio, tane ga je pogodilo pravo u grudi. Bolničarka Mara Budić iz Treće čete spasila je u posljednjem času Antu Kalebića, kojega je protukolac ranio kad je gađao neprijateljeve vojниke koji su bili na zvoniku seoske crkve, gdje su se bili ugnijezdili. Ona je spasila život i Dinku Kuzmaniću, koji je bio ranjen u nogu. Hrabra Marija je i jednoga i drugoga na vrijeme izvukla s mjesta na kom su bili na nišanu neprijateljevih »šaraca«.

IVO JE ZAPISAO KURIR LUKA MARTINOVIC

»Ksenija Čizmić, četna bolničarka u Četvrtom bataljonu Treće brigade, spasila je komesara i vodnika. Evo kako.

Nijemci su im u jednoj borbi zašli za leđa i tako ih doveli u vrlo nezgodnu situaciju. Prijetila im je opasnost po život. Ksenija je bila jedina koja je to primijetila. Brzo se prebacila, prišla napadaču s desne strane i pripucala. Nijemcima je to odvuklo pozornost na tu stranu, što su komesar i vodnik odmah iskoristili i pobegli.«

*

Evo još jedne male autentične crtice iz brigadnog lista »Pobjeda«, koju je pribilježila bolničarka Marija Hercegovac:

»U selu Vešarićima Prva četa Prvog bataljona Treće brigade bila se razmjestila po kućama. Bolničarka Prve čete bila sam ja, Marija Hercegovac.

Odjednom vidim kako u susjednom selu jedan Nijemac sjedi pred kućom i zadovoljno trlja bradu. Odnekud opali bacač. Nijemac pade mrtav. U istom trenutku iz kuće izleti još nekoliko neprijateljskih vojnika. Nastade borba, u koju se umiješaše i neki naši borci koji su bili razmješteni po kućama koje su gravitirale susjednom selu. Jedan borac je trebalo da doda municiju svojim drugovima preko zida. Odjednom se smrtno uplašio i pokolebao. Prišla mu je naša bolničarka, moja drugarica Ivka, i vidjevši kako se borac pokolebao, pride mu i zaprijeti bombom tražeći da odmah izvrši zadatak.

I on ga izvrši.«

PRITAJIO SE LUKAVI BORAC

Ivo Zaradić je bio borac Druge čete Trećeg bataljona. U bici kod Zrmanje dobio je dužnost pomoćnika na mitraljezu »šarcu«, i to u vrijeme dok su se vodile borbe za Prljevo. Za vrijeme borbi je poneštalo municije za mitraljez, ali on i Božo Grčić nisu htjeli uzmaći s položaja. Tukući se kundacima i čime su stigli, pošto su svladali više neprijateljskih vojnika, podlegli su kuršumima. Kada je Grčić pao mrtav, Zaradić, koji je takođe bio ranjen, ali ne tako opasno, pritajio se, pokrio šatorskim krilom i ostao da leži praveći se da je mrtav. Pod pokrivač je ugurao i svoj vjerni puškomitrailjer.

Koliko je vremena tako ostao trpeći bolove ni sam nije znao. Tek kad je neprijatelj protjeran s položaja njegove jedinice i kada su mu prišli borci i pružili mu prvu pomoć shvatio je da je gotovo cijelu noć i pola dana bio pod šatorskim krilom. Sva sreća, rana nije mnogo krvarila: valjda su hladnoća i neprekidna kiša pomogle da krvarenje stane.

— Znao sam da ćete doći, drugovi — radosno je govorio Ivo dok su mu previjali rane.

U brigadnom listu nije nitko potpisani pod ovim crticama iz borbe, ali na ovom posljednjem tekstu stoji ova napomena: »Svjedok događaja Božo Palinić, borac Trećeg bataljona Treće brigade«.

P O G O V O R

U obradi borbenog puta ove brigade Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije koristio sam se obimnom građom. U radu na knjizi pomogli su mi mnogi rukovodioци i borci brigade, a nekima od njih posebno sam zahvalan. To su drugovi *Stanko Parmać, Branko Dude, Stevo Marković, Vlado Bubić Vovo, Milan Pešić, Duje Basic, Ante Roje, Srećko Reić, Marinko Bojić, Vicko Krstulović, Ante Banina, Berislav Badurina, Vinko Branića, Ivo Purišić* i drugi.

U istraživanju materijala i povjesne građe koristio sam ovu literaturu:

Zbornik dokumenata i podataka NOR, tom V, knj. 1–33.

Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941–1945, knj. 1. i 2.

Završne operacije za oslobođenja Jugoslavije 1944 do 1945.

Oslobodilački pohod IV armije na Trst.

Duro Kladarin: Slom IV i V neprijateljske ofenzive.

Sutjeska, zbornik radova (prilozi V. Krstulovića, F.

Vučkovića i Branka Dude)

Vladimir Dedijer: Dnevnik.

Drago Gizdić: Dalmacija 1943. i Dalmacija 1944–1945.

Neretva, zbornik, knjige 1, 2, i 3. (prilozi A. Roje, L.

Reića i Obrada Egića)

Todor Radošević: Ofanziva za oslobođenja Dalmacije

Zbornik Narodnih heroja Jugoslavije

Almanah »Republika« 1941–1961 (prilog J. Popovića)

Arhiv Vojnog istoriskog instituta u Beogradu

Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta SR

Hrvatske

Dokumentacija Muzeja revolucije u Splitu

Fond CK SKJ u Beogradu

S A D R Ž A J

BRIGADA — NARODNI HEROJ.....	5
Formiranje brigade u selu Zropolju	5
Komandanti i komesari — prekaljeni borci	8
Junaštvo Joše Durbabe.....	12
Na vratima Splita 1942.....	17
Podvig kod Svetog Martina.....	20
Napad na blindirani vlak.....	22
Četnici majora Bećovića.....	24
U SASTAVU DEVETE DALMATINSKE DIVIZIJE	26
Pogibija narodnog heroja Steve Opačića Stevana .	27
Usiljenim mar.šem ka Neretvi.....	30
Na Cvrnsnici.....	32
»Gostovanje« komandanta Srećka Reića ...	36
Brigada prenosi ranjenike.....	43
Dvjesta ranjenika na nosilima.....	46
Junaštvo vodnika Marinovića.....	48
Vuk zalutao među borce.....	49
»Jedan drug je umro pod nosilima...«	51
Kazivanje Dušana Kostića.....	53
Dvadeset partijskih čelija.....	54
U Nevesinju.....	55
»Stojte, ljudi, ne strijeljajte...«.....	57
IZ HERCEGOVINE U SANDŽAK.	60
Mostobran na Čeotini.....	62
Koča Popović objašnjava situaciju	65
Situacija se mijenja svakog sata.....	66
Ratni veterani iz Boljanica.....	68
Kazivanje Filipa Vučkovića.....	70
Posljednji dani brigade iz Zropolja	73
OBNOVLJENA TREĆA BRIGADA	
(Od septembra 1943. do kraja rata) ...	75
U borbi za Split.....	78
Pohvala od Vrhovnog komandanta.....	81
Strijeljanje komandanta i komesara Prvog bataljona	84
Pohvala od štaba divizije.....	86
Prvi bataljon u Drvaru.....	88

Brigada je postala udarna.....	90
Napad na Gračac.....	96
U BORBAMA ZA OSLOBOĐENJE DALMACIJE	99
Bombaši u Livnu.....	100
Na redu je Duvno.....	102
Oslобођење Imotskog i borbe oko Knina	105
Juriša »crvena pješadija«.....	108
Malo je Nijemaca pobjeglo iz Knina	109
U borbi za oslobođenje Mostara.....	112
U ULOZI POMORSKODESANTNE BRIGADE .	116
S Paga na Rab.....	122
Iz borbi za Pag, Rab, Cres i Lošinj	125
Desant na Istru.....	127
Osvajanje tvornice »Elba« u Trstu.....	130
Talijanski antifašisti pomažu.....	133
PRILOZI IZ BRIGADNOG LISTA »POBJEDA« .	137
Crtice iz borbi Treće dalmatinske NOU brigade .	139
Kako se Mate Parčina rvao s njemačkim podoficirom	140
Kurir Bere zarobljava grupu Nijemaca	142
Podvig Žarka Katavica.....	142
Junaštvo odvažne trojke.....	143
Kada ponestane municije.....	144
Ovo je zapisao kurir Luka Martinović	147
Pritajio se lukavi borac.....	148
POGOVOR.....	149

Recenzija

**BERISLAV BADURINA, general-major
VINKO BRANIČA, potpukovnik**

*

Jezička redakcija

MILINKO LUKOVIC

*

Naslovna strana

ALEKSANDAR SVEDIC

*

Tehnička oprema

MILUTIN SIJAKOVIC

*

Korekjtura

ĐURDA OSTOJA

*

Tisak

»VJESNIK« — Zagreb